

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΠΟΝΙΑΣ ΙΧΘΥΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΥΔΑΤΙΝΟΥ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ
ΑΓΩΓΗΣ



ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης
των πολιτών και των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για
περιβαλλοντικά θέματα»**

Παυλούδη Ευαγγελία

ΒΟΛΟΣ 2024

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF ICHTHYOLOGY AND AQUATIC
ENVIRONMENT AND DEPARTMENT OF SPECIAL EDUCATION



JOINT POSTGRADUATE PROGRAMME
«EDUCATION FOR SUSTAINABILITY AND THE
ENVIRONMENT»

JOINT POSTGRADUATE MASTER'S THESIS

**« Impact of the economic crisis and the political positioning of citizens
and businesses on their views on environmental issues»**

Pavloudi Evangelia

VOLOS 2024

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ, Έτος 2024 Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (Μ.Δ.Ε.), η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών: Εκπαίδευση για την Αειφορία και το Περιβάλλον και τα λοιπά αποτελέσματα αυτής αποτελούν συνιδιοκτησία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και της φοιτήτριας, ο καθένας από τους οποίους έχει το δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης και αναπαραγωγής τους (στο σύνολο ή τμηματικά) για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, σε κάθε περίπτωση αναφέροντας τον τίτλο και το συγγραφέα και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, όπου εκπονήθηκε η Μ.Δ.Ε. καθώς και τον Επιβλέποντα Καθηγητή και την Επιτροπή Αξιολόγησης.

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Ματσιώρη Στεριανή, Μέλος ΔΕΠ, Καθηγήτρια Π.Θ, Τμήμα Γεωπονίας Ιχθυολογίας και Υδάτινου Περιβάλλοντος, Σχολή Γεωπονικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Επιβλέπουσα

Δρίτσας Σοφοκλής, Μέλος ΕΔΙΠ, Βαθμίδα Α, Τμήμα Γεωπονίας Ιχθυολογίας και Υδάτινου Περιβάλλοντος, Σχολή Γεωπονικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας συν Επιβλέπων.

Στέφανος Παρασκευόπουλος, Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Μέλος.

Περίληψη

Οι οικονομικές συνθήκες θεωρείται ευρέως ότι έχουν σημαντική επίδραση στη χάραξη μιας περιβαλλοντικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, η οικονομική ύφεση θεωρείται ευρέως ότι υπονομεύει την περιβαλλοντική πολιτική, υπό την έννοια ότι καθιστά δυσκολότερο για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής να αυξήσουν το επίπεδο φιλοδοξίας των υφιστάμενων πολιτικών ή να θέσουν σε εφαρμογή νέες ή ήδη υπάρχουσες περιβαλλοντικές πολιτικές. Μια οικονομική ύφεση έχει ως συνέπεια τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και επιπλέον την έντονη οικονομική αβεβαιότητα (δυσχερείς συνθήκες στην αγορά εργασίας) ανάμεσα στους πολίτες ενός κράτους. Υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων ενδεχομένως να προτιμούν την ανάκαμψη του οικονομικού περιβάλλοντος της χώρας τους (διαμέσου της οικονομικής ανάπτυξης) όπως επίσης και των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας για τους ανθρώπους των χαμηλών οικονομικών τάξεων (για τον περιορισμό των κινδύνων στην εργασιακή αγορά) σε σχέση με μια πολυδάπανη πολιτική σχετικά με το περιβάλλον. Επομένως, οι υπεύθυνοι των κυβερνήσεων δέχονται σημαντικές πιέσεις από τους πολίτες, προκειμένου να παρακαμφθεί το κόστος ευκαιρίας που προέρχεται από τις περιβαλλοντικές πολιτικές και αντιθέτως να εφαρμοστούν νέες πολιτικές που θα ενδυναμώνουν τις οικονομίες των κρατών και θα δημιουργήσουν νέες εργασιακές θέσεις, όπως επίσης και θα προσφέρουν βελτιωμένη βάση σχετικά με τη κοινωνική ασφάλιση. Από την άλλη πλευρά, από τότε που ξέσπασε η οικονομική κρίση, οι προτεραιότητες μιας επιχείρησης έχουν αλλάξει και στοχεύουν περισσότερο στη διαχείριση της ρευστότητας απ' ό,τι σε περιβαλλοντικά θέματα. Επιπλέον, όλες οι δράσεις υλοποιούνται ανάλογα με τις οικονομικές δυσκολίες κάθε επιχείρησης. Δεδομένου του ασταθούς επιχειρηματικού κλίματος, οι οργανισμοί ήταν υποχρεωμένοι να οριοθετήσουν από την αρχή τις δραστηριότητες τους και να υλοποιήσουν προγράμματα λιτότητας με στόχο την επιβίωση τους. Ειδικότερα, μείωσαν τις δαπάνες που θα μπορούσαν να συνεπάγονται με την ανάκληση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών ευθυνών τους, λόγω υψηλού κόστους ή την καθυστέρηση ή την ακύρωση πολλών πρωτοβουλιών εταιρικής κοινωνικής ευθύνης. Τέλος, το θέμα της συγκεκριμένης εργασίας αφορά την επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής

τοποθέτησης των πολιτών και των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα.

Λέξεις κλειδιά : Οικονομία, περιβάλλον, κρίση, ρευστότητα, πολιτική.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	5
Πίνακας περιεχομένων.....	7
Περιεχόμενα εικόνων.....	9
Περιεχόμενα πινάκων	10
Κεφάλαιο 1 ^ο : Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο 2 ^ο : Μεθοδολογία.....	14
2.1 Στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα.....	14
2.2 Μεθοδολογία.....	16
Κεφάλαιο 3 ^ο : Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	19
3.1 Η οικονομική κρίση, τα περιβαλλοντικά θέματα και οι απόψεις των πολιτών και των επιχειρήσεων.....	19
3.1.1 Το Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Ελληνική Περιβαλλοντική Πολιτική	19
3.1.2 Η συμβολή της Τρόικας, η εφαρμογή των προγραμμάτων λιτότητας και τα περιβαλλοντικά ζητήματα	23
3.1.3 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των πολιτών στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα	26
3.1.4 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα	31
3.2 Τα πακέτα δημοσιονομικής ενίσχυσης, η περιβαλλοντική πολιτική και οι επιχειρηματικοί κύκλοι	46
3.2.1 Η κλίμακα και το περιεχόμενο των πακέτων δημοσιονομικής ενίσχυσης	46
3.2.2 Η περιβαλλοντική πολιτική και οι επιχειρηματικοί κύκλοι.....	50
3.3 Οικονομική κρίση, δημόσιος περιορισμός και περιβαλλοντικά θέματα.....	57

3.3.1 Το περιβάλλον ως παγκόσμιο δημόσιο καλό και οι περιβαλλοντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης	57
3.3.2 Η επίδραση της παγκόσμιας κρίσης στις περιβαλλοντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	61
Κεφάλαιο 4 ^ο : Συμπεράσματα	71
Κεφάλαιο 5 ^ο : Βιβλιογραφία	74
Κεφάλαιο 6 ^ο : Abstract.....	81

Περιεχόμενα εικόνων

Εικόνα 1 : Η κατάταξη των δημόσιων ζητημάτων σχετικά με τα πιο σημαντικά ζητήματα που αντιμετώπισε κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης η Ελλάδα.....	27
Εικόνα 2 : Ποσοστό των πολιτών που κατατάσσουν την οικονομία ως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετώπισε η Ελλάδα.....	28
Εικόνα 3 : Ο ετήσιος αριθμός άρθρων σε εφημερίδες της Ελλάδας που περιέχουν τη λέξη «κλιματική αλλαγή»	29
Εικόνα 4 : Τα στοιχεία της υπερθέρμανσης του πλανήτη και της συγκέντρωσης του διοξειδίου του άνθρακα.....	58
Εικόνα 5 : Οι περιβαλλοντικοί φόροι σύμφωνα με τις πηγές στα κράτη της ΕΕ (σε ποσοστό).....	61
Εικόνα 6 : Οι συνολικές δαπάνες για την προστασία του περιβάλλοντος της ΕΕ-28 (σε εκατομμύρια ευρώ).....	62
Εικόνα 7 : Το μερίδιο των περιβαλλοντικών φόρων της ΕΕ-28 με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό).....	63
Εικόνα 8 : Το μερίδιο φορολόγησης της ρύπανσης της ΕΕ-28 με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό).....	64
Εικόνα 9 : Το μερίδιο των συνολικών περιβαλλοντικών φόρων στις χώρες PIGS με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)	65
Εικόνα 10 : Το μερίδιο της φορολογίας της ρύπανσης με βάση το ΑΕΠ στην Ισπανία, την Ιρλανδία και την Ιταλία (σε ποσοστό).....	66
Εικόνα 11 : Οι τιμές του πετρελαίου (σε δολάρια) και η ανά άτομο κατανάλωση πετρελαίου στην Ελλάδα.....	68
Εικόνα 12 : Το μερίδιο των περιβαλλοντικών δαπανών στις χώρες PIGS με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό).....	69
Εικόνα 13 : Το μερίδιο των συνολικών περιβαλλοντικών επενδύσεων του δημόσιου τομέα με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό).....	70

Περιεχόμενα πινάκων

Πίνακας 1 : Η αύξηση του ΑΕΠ για το χρονικό διάστημα από το 2006 έως το 2012 ...	24
Πίνακας 2 : Οι επιλεγμένες εντάσεις ρύπων του αέρα και των υδάτων σε επίπεδο οικονομίας (1.000 τόνοι/δισεκατομμύριο ευρώ του ΑΕΠ).....	25
Πίνακας 3 : Οι προβλέψεις για την ανάπτυξη του πραγματικού ΑΕΠ για την Ελλάδα μεταξύ των ετών 2012 έως 2015	26
Πίνακας 4 : Η δημόσια κατάταξη των προκλήσεων της Ελλάδας που αντιμετώπισε κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης	28
Πίνακας 5 : Οι προβλέψεις του ΔΝΤ για την παγκόσμια ανάπτυξη για το 2001-02 (Πραγματικό ΑΕΠ).....	47
Πίνακας 6 : Προβλέψεις του ΔΝΤ για την παγκόσμια ανάπτυξη για το 2009-10 (Πραγματικό ΑΕΠ).....	49

Κεφάλαιο 1^ο : Εισαγωγή

Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης και η πολιτική τοποθέτηση των πολιτών και των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα είναι ένα σύνθετο και πολύπλοκο θέμα. Οι οικονομικές ανακατατάξεις και οι πολιτικές ιδεολογίες διαμορφώνουν σημαντικά τη στάση των πολιτών και των επιχειρήσεων απέναντι στις περιβαλλοντικές πολιτικές και τις προσπάθειες βιωσιμότητας.

Μια οικονομική κρίση συχνά οδηγεί σε αλλαγές προτεραιοτήτων, τόσο σε ατομικό όσο και σε επιχειρησιακό επίπεδο:

Βραχυπρόθεσμες οικονομικές πιέσεις έναντι μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας

- Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, η χρηματοπιστωτική σταθερότητα υπερισχύει των περιβαλλοντικών ανησυχιών.
- Οι πολίτες μπορεί να είναι λιγότερο πρόθυμοι να υποστηρίξουν πολιτικές που αυξάνουν το κόστος, όπως οι φόροι άνθρακα ή οι επιδοτήσεις ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.
- Οι επιχειρήσεις μπορούν να μειώσουν τους προϋπολογισμούς βιωσιμότητας και να δώσουν προτεραιότητα στα μέτρα εξοικονόμησης κόστους, που μερικές φορές οδηγούν σε αυξημένη ρύπανση ή εκμετάλλευση των πόρων.

Πράσινες επενδύσεις και οικονομική ανάκαμψη

- Ορισμένες κυβερνήσεις χρησιμοποιούν πράσινα πακέτα κινήτρων για την προώθηση της οικονομικής ανάκαμψης μέσω των βιώσιμων επενδύσεων (π.χ. η Πράσινη Συμφωνία της ΕΕ).

- Οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να χρησιμεύσουν ως ευκαιρία για την αναμόρφωση των βιομηχανιών, ενθαρρύνοντας τη μετάβαση σε καθαρότερα ενεργειακά και φιλικά προς το περιβάλλον επιχειρηματικά μοντέλα.

Πολιτική τοποθέτηση και περιβαλλοντικές προοπτικές

Η πολιτική ιδεολογία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των περιβαλλοντικών στάσεων:

Προοπτικές αριστερής κλίσης εναντίον δεξιάς κλίσης

- Τα άτομα και τα κόμματα της αριστεράς γενικά υποστηρίζουν τις ισχυρές περιβαλλοντικές ρυθμίσεις, τη δράση για το κλίμα και τις επενδύσεις στην πράσινη ενέργεια.
- Τα άτομα που κλίνουν προς τα δεξιά μπορούν να δώσουν προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη και την απορρύθμιση, θεωρώντας συχνά τις αυστηρές περιβαλλοντικές πολιτικές ως βάρος για τις επιχειρήσεις.
- Τα λαϊκιστικά κινήματα μερικές φορές πλαισιώνουν τις πολιτικές για το κλίμα ως ελιτίστικες ή αποσυνδεδεμένες από τις ανησυχίες της εργατικής τάξης.

Επιχειρήσεις και πολιτικά σωματεία

- Οι επιχειρήσεις που ευθυγραμμίζονται με την προοδευτική πολιτική είναι πιο πιθανό να υιοθετήσουν πρωτοβουλίες εταιρικής κοινωνικής ευθύνης που επικεντρώνονται στη βιωσιμότητα.
- Οι συντηρητικές επιχειρήσεις μπορούν να υποστηρίξουν λύσεις που βασίζονται στην αγορά και όχι ρυθμίσεις που επιβάλλονται από την κυβέρνηση.

Δημόσιες και εταιρικές απαντήσεις σε περιβαλλοντικές πολιτικές σε περιόδους κρίσης

- Οι πολίτες που αντιμετωπίζουν οικονομικές πιέσεις μπορούν να αντισταθούν σε πολιτικές για το κλίμα που αυξάνουν το κόστος ζωής (π.χ. οι φόροι στα καύσιμα πυροδοτούν διαδηλώσεις όπως το κίνημα των Κίτρινων Γιλέκων).
- Οι επιχειρήσεις μπορούν να προσαρμοστούν στη ζήτηση των καταναλωτών – εάν η βιωσιμότητα παραμένει προτεραιότητα για τους πελάτες, οι επιχειρήσεις επενδύουν σε πράσινες πρακτικές παρά τις οικονομικές δυσκολίες.
- Οι κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν προκλήσεις στην εξισορρόπηση της οικονομικής ανάκαμψης και των περιβαλλοντικών δεσμεύσεων, που συχνά οδηγούν σε αλλαγές πολιτικής ανάλογα με την πολιτική ηγεσία.

Από την οικονομική κρίση του 2008, η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη-μέλη της έχουν υποστεί πιέσεις να χαλαρώσουν τις περιβαλλοντικές απαιτήσεις και την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Στην Ελλάδα, η περιβαλλοντική πολιτική παρουσιάστηκε ως δαπανηρή, εμποδίζοντας έτσι μια ταχεία οικονομική ανάκαμψη. Επιπλέον στην Ελλάδα, η λιτότητα και οι συνακόλουθες περικοπές του προϋπολογισμού έχουν εγείρει αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητα και την πολιτική βούληση να εφαρμοστεί αποτελεσματικά η περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ. Η πετυχημένη υλοποίηση της περιβαλλοντικής πολιτικής, όπως συνίσταται από πραγματοποιηθείσες μελέτες και έρευνες, βασίζεται στη θεσμική και τη διοικητική ευχέρεια μιας χώρας όπως η Ελλάδα, και ταυτόχρονα στην ύπαρξη ή μη σημαντικών πολιτικών βάσεων και ηγεσίας.

Η διερεύνηση της θέσης των Ελλήνων πολιτών και των επιχειρήσεων σχετικά με τα περιβαλλοντικά θέματα από την οπτική της στάσης, της ευαισθητοποίησης και της συμπεριφοράς τους απέναντι στο γενικότερο περιβαλλοντικό πλαίσιο, αποτελεί το σκοπό της παρούσας εργασίας. Τα θέματα που αφορούν το περιβάλλον έχουν να κάνουν με την ατμοσφαιρική ρύπανση, τη διαχείριση των απορριμμάτων, τη ρύπανση των υδάτων και τέλος τη κλιματική αλλαγή. Επιπρόσθετα, θα εξεταστεί ο αντίκτυπος της πολιτικής στάσης των Ελλήνων πολιτών και των επιχειρήσεων στις απόψεις σχετικά με τα περιβαλλοντικά θέματα.

Κεφάλαιο 2^ο : Μεθοδολογία

2.1 Στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα που πρόκειται να απαντηθούν παρακάτω σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των πολιτών και των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα, μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι τα εξής :

- Ποιες είναι οι απόψεις των Ελλήνων πολιτών και επιχειρήσεων σχετικά με τα περιβαλλοντικά θέματα;
- Πόσο περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένοι είναι οι Έλληνες πολίτες και οι ελληνικές επιχειρήσεις και πως συμπεριφέρονται από περιβαλλοντικής πλευράς;
- Με ποιον τρόπο η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των Ελλήνων πολιτών και επιχειρήσεων προσδίδει περιβαλλοντική συμπεριφορά;
- Πως συμπεριφέρονται στην καθημερινότητα τους, από περιβαλλοντικής πλευράς, οι Έλληνες πολίτες και οι ελληνικές επιχειρήσεις;
- Με ποιον τρόπο τα κοινωνικά και οικονομικά στοιχεία των Ελλήνων πολιτών και επιχειρήσεων συμβάλλουν στην στάση, την ευαισθητοποίηση και τη συμπεριφορά, από περιβαλλοντικής πλευράς;
- Με ποιον τρόπο η πολιτική σύνδεση των Ελλήνων πολιτών και επιχειρήσεων συμβάλλει στη στάση, την ευαισθητοποίηση και τη συμπεριφορά τους απέναντι σε περιβαλλοντικά θέματα;

- Με ποιον τρόπο οι απόψεις των Ελλήνων πολιτών και επιχειρήσεων για θέματα σχετικά με το περιβάλλον συμπίπτουν με τις απόψεις των πολιτών και των επιχειρήσεων που βρίσκονται στο εξωτερικό;

Οι στόχοι της εργασίας για να επιτευχθεί ο ερευνητικός σκοπός είναι οι εξής :

- Περιγραφή των στάσεων των πολιτών και των επιχειρήσεων αναφορά με το γενικότερο πλαίσιο των περιβαλλοντικών θεμάτων και ο αντίκτυπος των συγκεκριμένων περιβαλλοντικών θεμάτων στην εξέλιξη τους.
- Αξιολόγηση των ευρύτερων περιβαλλοντικών στάσεων των πολιτών και των οργανισμών της Ελλάδας.
- Εξέταση της ευαισθητοποίησης των Ελλήνων πολιτών και των ελληνικών επιχειρήσεων από περιβαλλοντικής πλευράς και της περιβαλλοντικής στάσης τους στα επιμέρους περιβαλλοντικά ζητήματα.
- Εξέταση του συσχετισμού της ευαισθητοποίησης των Ελλήνων πολιτών και των ελληνικών επιχειρήσεων από περιβαλλοντικής πλευράς με τις περιβαλλοντικές τους στάσεις.
- Εξέταση του αντικτύπου των κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων των Ελλήνων πολιτών και των ελληνικών επιχειρήσεων στις περιβαλλοντικές αντιλήψεις, συμπεριφορές και στάσεις τους.
- Εξέταση του αντικτύπου των πολιτικών συνδέσεων των Ελλήνων πολιτών και των ελληνικών επιχειρήσεων στις περιβαλλοντικές αντιλήψεις, συμπεριφορές και στάσεις τους.
- Εξέταση του αντικτύπου του περιβάλλοντος μελέτης των περιβαλλοντικών ζητημάτων που συνδέεται με άμεσο τρόπο με την οικονομική κρίση.

2.2 Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που πρόκειται να ακολουθηθεί είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση. Μια βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι μια εκτεταμένη και κριτική ανάλυση πληροφοριών της υπάρχουσας έρευνας σε ένα συγκεκριμένο θέμα. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση παρουσιάζει εκτεταμένους βασικές θεωρίες, έννοιες, συζητήσεις, μεθοδολογίες και κενά που υπάρχουν στην γενικότερη βιβλιογραφία. Μια καλά δομημένη βιβλιογραφική ανασκόπηση παρέχει πλαίσιο για έρευνα, καταδεικνύει την κατανόηση του θέματος και τονίζει τη σημασία μιας μελέτης.

Ο σκοπός μιας βιβλιογραφικής ανασκόπησης παρουσιάζεται μέσω των εξής :

- Συγκεκριμένη έρευνα: Τοποθετεί μια μελέτη μέσα στην ευρύτερη ακαδημαϊκή συζήτηση.
- Αναγνώριση κενών / χασμάτων: Βοηθά στην αναγνώριση όσων έχουν μελετηθεί και όσων μελετών δεν έχουν πραγματοποιηθεί ακόμη.
- Αποφυγή πλεονασμού : Αποτρέπει την επανάληψη προηγούμενων ερευνών και βασίζεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφική γνώση.
- Υποστήριξη επιχειρημάτων : Παρέχει στοιχεία που αιτιολογούν την ανάγκη για μελέτη.
- Δημιουργία θεωρητικών πλαισίων : Συνδέει την έρευνα με σχετικές θεωρίες και μοντέλα.

Οι τύποι βιβλιογραφικής ανασκόπησης παρουσιάζονται ως εξής :

- Αφηγηματική ανασκόπηση: Συνοψίζει και επικρίνει την υπάρχουσα έρευνα χωρίς αυστηρή μεθοδολογική προσέγγιση.

- Συστηματική ανασκόπηση : Ακολουθεί μια δομημένη προσέγγιση για τη συλλογή, την αξιολόγηση και τη σύνθεση της βιβλιογραφίας.
- Μετα-ανάλυση : Συνδυάζει δεδομένα από πολλαπλές μελέτες για να εξάγει στατιστικά συμπεράσματα.
- Θεωρητική επισκόπηση : Εξετάζει πώς οι θεωρίες εξελίσσονται και εφαρμόζονται σε ένα δεδομένο θέμα.

Η διεξαγωγή μιας βιβλιογραφικής ανασκόπησης πραγματοποιείται ως εξής :

- Ορισμός του ερευνητικού θέματος : Σαφής διατύπωση του θέματος και του πεδίου της ανασκόπησης.
- Αναζήτηση της σχετικής βιβλιογραφίας :Χρησιμοποίηση ακαδημαϊκών βάσεων δεδομένων (π.χ. Google Scholar, PubMed, JSTOR) για να εντοπιστούν οι κατάλληλες πηγές.
- Αξιολόγηση των πηγών :Αξιολόγηση της αξιοπιστίας, της συνάφειας και της ποιότητας της βιβλιογραφίας.
- Οργάνωση πληροφοριών : Κατηγοριοποίηση μελετών με βάση θέματα, μεθόδους ή θεωρίες.
- Σύνθεση και ανάλυση :Σύγκριση των ευρημάτων, εντοπισμός των τάσεων και συζήτηση των ασυνεπειών.
- Κριτική: Παρουσίαση των ευρημάτων σε μια συνεκτική δομή, που οδηγεί σε ένα λογικό συμπέρασμα.

Παρακάτω πρόκειται να γίνει μια εκτεταμένη συστηματική ανασκόπηση σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των πολιτών και των

επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα. Οι βιβλιογραφικές αναφορές που χρησιμοποιήθηκαν αναφέρονται τόσο σε Έλληνες όσο και σε ξένους συγγραφείς που έχουν πραγματοποιήσει τις δικές τους μελέτες επί του θέματος. Οι πηγές αναφέρονται κυρίως σε άρθρα που έχουν δημοσιευτεί σε επιστημονικά περιοδικά, από κεφάλαια βιβλίων σχετικά επί του θέματος και σε ερευνητικές μελέτες.

Κεφάλαιο 3^ο : Βιβλιογραφική ανασκόπηση

3.1 Η οικονομική κρίση, τα περιβαλλοντικά θέματα και οι απόψεις των πολιτών και των επιχειρήσεων

3.1.1 Το Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Ελληνική Περιβαλλοντική Πολιτική

Η οικονομική κρίση επενέβη στην περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ το ελληνικό περιβάλλον κινδύνευσε από τις πολιτικές λιτότητας εμπνευσμένες από την Τρόικα, ορισμένες από τις οποίες δεν ήταν καθόλου φιλικές προς το περιβάλλον. Δεν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση χαλάρωσε τα αυστηρά περιβαλλοντικά της πρότυπα λόγω της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, μερικές παρατηρήσεις που πραγματοποιήθηκαν σχετικά με τις πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έδειξαν ότι άλλες προτεραιότητες ενδέχεται στην πραγματικότητα να παρενέβησαν στους περιβαλλοντικούς της στόχους (Adamopoulos et al., 2023).

Πριν προσδιοριστεί αυτό το επιχείρημα, πρέπει να σημειωθεί ότι από τη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχουν σημειωθεί αξιοσημείωτες βελτιώσεις σε περιβαλλοντικά προσανατολισμένους θεσμούς σε επίπεδο κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Ωστόσο, ταυτόχρονα, ως αργοπορημένη στη Νότια Ευρώπη και «λήπτρια πολιτικής και όχι διαμορφώτρια πολιτικής», η Ελλάδα δεν διέθετε ούτε τις περιβαλλοντικές πολιτικές ούτε τους πόρους (κονδύλια, τεχνογνωσία κ.λπ.) για να συνεισφέρει στην ευρωπαϊκή περιβαλλοντική πολιτική (Kousis, 2019). Αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά συλλέχθηκαν από ένα εύρος δομικών θέσεων τόσο των νότιων όσο και των βόρειων κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρ' όλα αυτά, μια αξιοσημείωτη διαφοροποίηση στη συμμόρφωση επιβεβαιώνεται από όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε διάφορου είδους πολιτικές εντός ενός κράτους (Tsaltas & Rodotheatos, 2011).

Η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ξεκινήσει μια σειρά από πολιτικές ατζέντες που έδωσαν προτεραιότητα στην ανάπτυξη έναντι του περιβάλλοντος, όπως φαίνεται σε μια

συμβολική και δηλωτική δέσμευση για την Βιώσιμη Ανάπτυξη που ενσωματώνεται στις συνθήκες της. Η αρχή της μεταστροφής προς τον οικολογικό εκμοντερνισμό έγινε με το White Paper Growth, Competitiveness and Employment (1993), που περιέγραφε την εξέλιξη των καθαρών τεχνολογιών, και προσέλκυσε την προσοχή πολλών ατόμων τα τελευταία χρόνια. Μολονότι ο οικολογικός εκμοντερνισμός αντιπροσώπευε τη στρατηγική της Λισαβόνας, παρ' όλα αυτά αποδοκιμάστηκε το 2004 από τον Εκτελεστικό Διευθυντή του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος ως μεθοδικό εγχείρημα συγκεκριμένων πεδίων για εκτεταμένη και ισχυρότερη χρήση των διεθνών φυσικών πόρων (Plimakiset al., 2018).

Στο πλαίσιο μιας νέας τακτικής στάσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Πολιτική Συνοχή, έλαβε έγκριση το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (NSRF) για χρονική διάρκεια από το 2007 έως το 2013. Οι Κοινοτικές Στρατηγικές Κατευθυντήριες Γραμμές ενθάρρυναν τα ευρωπαϊκά κράτη να αξιοποιήσουν τα ταμεία συνοχής για την υποστήριξη της ανταγωνιστικότητας, της «βιώσιμης ανάπτυξης» και της απασχόλησης, και όχι της ανάπτυξης, όπως αναφέρονταν στο νέο σχέδιο/πρόγραμμα της Λισαβόνας. Η πράσινη ανάπτυξη, μια αξιοσημείωτη ένδειξη της τακτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το 2020, που έλαβε έγκριση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Ιούνιο του 2010, είχε σκοπό την δημιουργία νέων εργασιακών θέσεων και της ολοκληρωμένης βιώσιμης, έξυπνης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης (Mroutakidis&Soutsas, 2014).

Υπήρχαν μερικές σημαντικές επιφυλάξεις για την προσέγγιση της πράσινης ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης που απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή. Αρχικά, τα δημοσιονομικά κίνητρα θα έπρεπε να ήταν πραγματικά πράσινα και οι χώρες του πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα έπρεπε να ήταν οι πρώτες που θα έδιναν το παράδειγμα. Το πρώτο και το δεύτερο πακέτο τόνωσης της Γερμανίας περιελάμβαναν μερικά προβληματικά στοιχεία όπως το σύστημα διάλυσης αυτοκινήτων που θα ενίσχυε τη βραχυπρόθεσμη ζήτηση για νέα αυτοκίνητα, αλλά δεν παρείχε κανένα κίνητρο για την ανάπτυξη φιλικών προς το περιβάλλον οχημάτων, η υποστήριξη των υποδομών στο τομέα των μεταφορών που προσανατολίστηκε στους νέους δρόμους αντί για την επισκευή των ήδη υφιστάμενων και τέλος τα κονδύλια που δεν προορίζονταν για εγκαταστάσεις επεξεργασίας λυμάτων. Το πακέτο χρημάτων για το γαλλικό κράτος

ήταν πράσινο γύρω στο 8%. Διαμέσου μιας εφάπαξ καταβολής χρημάτων για κάθε νέο αυτοκίνητο που αγοράζονταν, επιχορηγούνταν τόσο η παραγωγική του διαδικασία, ασχέτως της περιβαλλοντικής του απόδοσης, όσο και η πραγματοποίηση της αγοράς του (Valavanidis&Vlachogianni 2012).

Επίσης, για να συνεχιστεί η οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήταν αναγκαίο να δημιουργηθούν πράσινες τεχνολογίες εντός του περιβάλλον της, μετατρέποντας με αυτόν τον τρόπο την Ευρωπαϊκή Ένωση σε προστατευτική οικονομική ένωση σε έναν περιβάλλον που θα χαρακτηρίζονταν από ελεύθερο εμπόριο. Αναφορικά με τα εγχειρήματα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, για παράδειγμα, ενώ η κυβερνητική υποστήριξη δεν ήταν πολύ αποδοτική μέθοδος δημιουργίας πρόσθετης βραχυχρόνιας απασχόλησης σε κράτη με υψηλό εισόδημα, οι συνέπειες ανά μονάδα δαπανών ίσως να ήταν λιγότερες σε κράτη με χαμηλό εισόδημα, όταν τέτοια εγχειρήματα, αντί να στηρίζουν την τοπική βιομηχανία, στόχευαν σε εντονότερες εισαγωγές νέων τεχνολογιών. Στην πραγματικότητα, η ανάπτυξη των διεθνών παραγωγικών και εμπορικών διαδικασιών και των ανάλογων συστημάτων, π.χ. φωτοβολταϊκών (PV), ήταν τόσο ισχυρή που δεν υπήρχε ενδεχόμενο διασφάλισης ανάλογων συμπερασμάτων (Flouros, 2023).

Ταυτόχρονα, ο ανταγωνισμός στις τιμές των φωτοβολταϊκών συστημάτων συνεχίστηκε, όπου προκάλεσε την συνεχή πίεση μέσω της κατασκευής χαμηλού κόστους φωτοβολταϊκών συστημάτων. Το ανταγωνιστικό κλίμα ήταν έντονο, οι Κινέζοι ήταν 44% πιο αποτελεσματικοί αναφορικά με το κόστος, και η εισχώρηση στην αγορά πραγματικά εκμηδένισε τα ευρωπαϊκά έσοδα με κάθε κόστος. Η Κίνα αντιπροσώπευε το 40% της διεθνούς παραγωγικής διαδικασίας και των πωλήσεων, και ενώ περίπου το 80% των εισαγόμενων α' υλών και των κατασκευαστικών εξαρτημάτων χρησιμοποιούνταν στην παραγωγική διαδικασία της Κίνας, πάνω από το 90% των φωτοβολταϊκών συστημάτων εξάγονταν σε ένα μεγάλο εύρος κρατών. Είναι άξιο προς αναφορά ότι ένα μεγάλο φάσμα τεχνολογιών πράσινης ενέργειας δεν ήταν κατ' ανάγκη βιώσιμες από περιβαλλοντικής πλευράς (Zervasetal., 2021).

Τα υδροηλεκτρικά έργα θεωρούνται ιστορικά ως καταστροφείς οικοσυστημάτων. Το ρήγμα του φράγματος Boliden στη νότια Ισπανία το 1998 και οι πλέον επίσημοι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι του εγχειρήματος Four Rivers στη Νότια Κορέα και του φράγματος Three Gorges της Κίνας είναι παραδείγματα που είναι άξια προς αναφορά. Τα εγχειρήματα γεωθερμικής ενέργειας έχουν επίσης δραστικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες, όπως αυτά του εγχειρήματος γεωθερμίας στη Μήλο στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Μερικά βιοκαύσιμα μπορεί να χρειάζονται πιο πολύ ενέργεια για να παραχθούν από την αντίστοιχη ενέργεια που συνεισφέρουν (Drosos et al., 2013). Μια έκθεση του Κοινού Κέντρου Ερευνών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής γνωστοποίησε ότι τα πράσινα εγχειρήματα που στηρίζονται στα βιοκαύσιμα, πιθανόν να έχουν ολέθριες συνέπειες στη βιοποικιλότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως αποτέλεσμα των στόχων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα βιοκαύσιμα, περίπου το 85% της βιοποικιλότητας υπέστη ζημιά σε 17.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα φυσικών οικοτόπων που κινδύνευσαν να μετατραπούν σε γεωργική γη. Οι φυσικοί οικοτόποι δεν θα προστατεύονταν βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα βιοκαύσιμα και ήταν πιθανό να έρχονταν σε αντίθεση με τη δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για αντιστροφή της απώλειας της βιοποικιλότητας έως το 2020 (Koutalakis, 2011).

Τέλος, ενώ η διεθνής οικονομική κρίση προκάλεσε αξιοσημείωτους περιορισμούς στις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου (GHG) το 2008 και το 2009, παρουσιάστηκε διαφορετική εικόνα για το 2010. Οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου στην ΕΕ-15 για το 2010 αυξήθηκαν κατά 2,35% συγκριτικά με το προηγούμενο έτος, ιδιαίτερα εξαιτίας της ανάκαμψης της κατάστασης από την οικονομική κρίση. Στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Ιρλανδία, οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, αλλά αντίστοιχα αυξήθηκαν στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη Γερμανία. Σε διεθνή πλαίσιο, ενώ οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα περιορίστηκαν κατά 1,4% το έτος 2009, ο συγκεκριμένος περιορισμός υπερεξισορροπήθηκε από την αύξηση του 5,9% το έτος 2010, εξαιτίας της έντονης αύξησης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, της επανεμφάνισης της αύξησης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα στις ανεπτυγμένες οικονομίες και της αύξησης της τάσης των ορυκτών καυσίμων της διεθνούς οικονομίας (Paliogiannis et al., 2019).

Έχοντας κατά νου όλα τα παραπάνω, αναφορικά με την Ελλάδα, πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο βασικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως πηγή ανάπτυξης πολιτικής. Αρχικά, η Ευρωπαϊκή Ένωση, από τη δεκαετία του 1990 και μετά, έχει βελτιώσει σε μεγάλο βαθμό τις ελληνικές περιβαλλοντικές πολιτικές διαμέσου των χρηματοδοτικών και νομοθετικών κανονισμών. Κληρονομώντας αυτό το πλαίσιο, οι τοπικές και περιφερειακές αρχές συμμετέχουν πλέον στη χάραξη και την εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής, αλλά δεν διαθέτουν τις απαιτούμενες δημοσιονομικές και διοικητικές ικανότητες και παρουσιάζουν επίσης σημάδια πελατειακών σχέσεων και διαφθοράς(Asimakopoulou, 2023).

Δεύτερον και πιο σημαντικό, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει πλέον μια πιο στοχευμένη θέση διαμέσου της εμπλοκής της στην Τρόικα, επιδρώντας με αποτελεσματικό τρόπο στην εξέλιξη και τις περιβαλλοντικές συνθήκες της χώρας μας από τις αρχές του 2010 και μετά. Η Ελλάδα και η Τρόικα σύναψαν συμφωνία μέσω του πρώτου μνημονίου τον Μάιο του 2010 (με βασικό άξονα την εσωτερική μείωση ενός μεγάλου εύρους φόρων, όπου όλα αυτά συνδυάζονταν με το πρώτο πρόγραμμα διάσωσης) και το δεύτερο μνημόνιο τον Φεβρουάριο του 2012 (προάγοντας τα μέτρα λιτότητας και αποκατανομοποίησης, όπου όλα αυτά συνδυάζονταν με το δεύτερο πρόγραμμα διάσωσης, ενσωματώνοντας τη συμφωνία αναδιάρθρωσης του χρέους που απαιτούσε τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα). Η εφαρμογή των μνημονίων συνοδεύτηκε από μια μακρά σειρά νομοθετικών αλλαγών, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αποσκοπούσαν στη διευκόλυνση των επενδύσεων και στην τόνωση της εθνικής οικονομίας (Paleari, 2022).

3.1.2 Η συμβολή της Τρόικας, η εφαρμογή των προγραμμάτων λιτότητας και τα περιβαλλοντικά ζητήματα

Η Ελλάδα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης της σχέσης της οικονομικής κρίσης και του περιβάλλοντος, δεδομένης της εξαιρετικά ταχείας πτώσης της οικονομικής ανάπτυξης που βιώνει ακόμη και σήμερα η χώρα, ως αποτέλεσμα της ραγδαίας συρρίκνωσης της εθνικής κατανάλωσης (Zevgolisetal., 2015).

Τα βραχυπρόθεσμα περιβαλλοντικά οφέλη για την Ελλάδα

Αν λάβουμε υπόψη μια γραμμική συσχέτιση ανάμεσα στην οικονομική δραστηριότητα και τις βραχυπρόθεσμες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, μπορεί όντως να αποδίδονταν μερικά περιβαλλοντικά προνόμια με τη όψη της μειωμένης ζημίας εξαιτίας της αποκατασκευαστικής των μικρότερων φορτίων ενός εύρους ρύπων από τις δραστηριότητες της παραγωγής και της κατανάλωσης. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει το ποσοστό των αλλαγών στις παραγωγικές και καταναλωτικές δραστηριότητες στην Ελλάδα για το χρονικό διάστημα από το 2006 έως το 2012, ενώ ο πίνακας 2 παρουσιάζει την τάση των τεσσάρων επιλεγμένων αερίων και υδάτινων ρύπων για το χρονικό διάστημα από το 2007 έως το 2010 (Pouiklietal., 2023). Από αυτούς τους τέσσερις ρύπους, το διοξείδιο του θείου (SO₂), μια εισροή στο θετικό οξύ και στο διοξείδιο του άνθρακα, γνωστές και ως εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου, ο ολικός φώσφορος και το ολικό άζωτο είναι γνωστοί παράγοντες ευτροφισμού ποταμών και λιμνών. Αν και όλα τα είδη παραγωγής και κατανάλωσης ακολούθησαν πτωτική τάση κατά τα έτη της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα το 2009 και το 2012 (πίνακας 1), οι εντάσεις φορτίου αυτών των τεσσάρων ρύπων δεν μειώθηκαν ομοιόμορφα κατά τα έτη της οικονομικής κρίσης μεταξύ 2008 και 2010, όπως δείχνει ο πίνακας 2 (Tzatzaki, 2020).

Πίνακας 1 : Η αύξηση του ΑΕΠ για το χρονικό διάστημα από το 2006 έως το 2012

Εκτιμήσεις	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Με βάση την παραγωγή							
Παραγωγή	0,063	0,035	0,215	0,229	0,28	26.9	0,272
Ενδιάμεση κατανάλωση	0,089	0,042	0,233	0,236	2,114	27.2	0,285
Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία	0,041	0,03	-	0,222	0,252	0,266	0,262
Με βάση την κατανάλωση							
Δαπάνες τελικής κατανάλωσης	0,041	0,043	0,029	0,203	0,268	0,272	0,282

Νοικοκυριά	0,039	0,037	0,047	0,219	0,264	0,279	0,291
Γενική Κυβέρνηση	0,031	0,071	0,226	0,049	0,287	0,252	0,242
Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου	0,211	0,129	2,104	2,25	0,283	2,164	2,176
ΑΕΠ σε τιμές αγοράς	0,055	0,035	0,202	0,231	0,249	0,271	0,264

(Πηγή : Pouikietal., 2023)

Πίνακας 2 : Οι επιλεγμένες εντάσεις ρύπων του αέρα και των υδάτων σε επίπεδο οικονομίας (1.000 τόνου/δισεκατομμύριο ευρώ του ΑΕΠ)

Έτος	Διοξείδιο του Θείου	Διοξείδιο του άνθρακα	Ολικός φώσφορος	Ολικό άζωτο
2007	1.127	191.0	0.004	0.015
2008	0.962	176.3	0.004	0.014
2009	0.865	164.7	0.002	0.007
2010	0.502	170.1	0.003	0.010

(Πηγή : Tzatzaki, 2020)

Ζήτημα αποτελεί το τι προκύπτει με τα συγκεντρωτικά φορτία των εκπομπών ρύπων και το σύνολο αυτών μακροπρόθεσμα. Μία απάντηση δίνεται από την έκθεση του Υπουργείου Περιβάλλοντος του 2009 προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία απαριθμεί προβλέψεις για τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου σε ορισμένα σενάρια ανάπτυξης και ξεχωριστά πακέτα μέτρων έως το 2020. Με βάση την έκθεση, οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου έχουν την τάση να αυξάνονται συνολικά ως συνέπεια της προσδοκώμενης θετικής αύξησης του ΑΕΠ (Lekakis&Kousis, 2013). Παρ' όλα αυτά, οι προβλέψεις έως το 2015 σχετικά με την αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ στην χώρα μας, είχαν αξιοσημείωτες αποκλίσεις, όπως παρουσιάζει ο πίνακας 3. Με βάση αυτές προβλέψεις και την πιθανότητα τα πρόσθετα μέτρα λιτότητας να μειώσουν τα επίπεδα τους, δεν μπορεί να προκύψουν τελικά συμπεράσματα για τη μελλοντική ανάπτυξη οποιασδήποτε κατηγορίας εκπομπών ρύπων στην Ελλάδα (Yazgan, 2023).

Πίνακας 3 : Οι προβλέψεις για την ανάπτυξη του πραγματικού ΑΕΠ για την Ελλάδα μεταξύ των ετών 2012 έως 2015

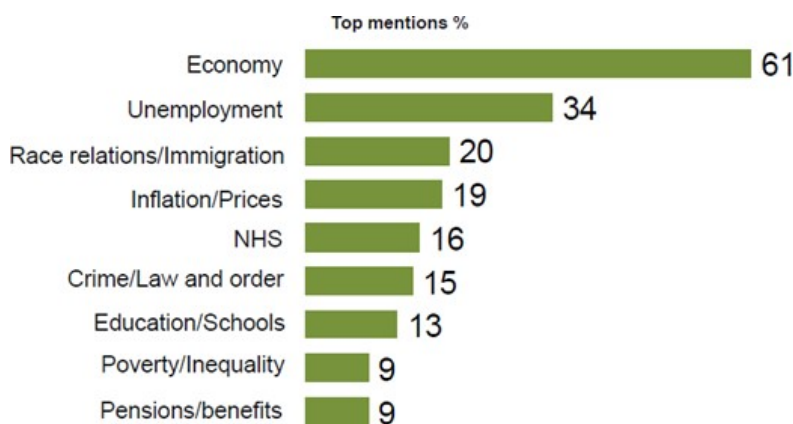
Πρόβλεψη από	2012	2013	2014	2015
Διεθνές Νομισματικό Ταμείο	26.0	24.0	2.1	2.7
Citigroup	27.2	27.4	211.8	23.7
Ernst & Young /Oxford Economics	26.4	25.2	20.1	0.6

(Πηγή : Yazgan, 2023)

Αν και η αύξηση του ΑΕΠ δεν μπορεί εύκολα να προβλεφθεί, τα Μνημόνια που έχει υπογράψει η ελληνική κυβέρνηση με την Τρόικα έχουν διάφορες παρατηρήσιμες επιπτώσεις στην ποιότητα του περιβάλλοντος. Το δεύτερο πακέτο παροχών διαμέσου του Μνημονίου, για παράδειγμα, καθιστούσε αναγκαία την αύξηση της τιμής των καυσίμων θέρμανσης ως κριτήριο αύξησης των εσόδων προς την κυβέρνηση. Αυτό οδήγησε σε μαζική αντικατάσταση του πετρελαίου ως βασικού τρόπου θέρμανσης με ξύλο, άλλα καύσιμα και, από ορισμένους, ακόμη και επικίνδυνα αλλά διαθέσιμα υλικά, όπως, για παράδειγμα, παλιά έπιπλα και πλαστικά (Kaika&Zervas, 2010). Το αποτέλεσμα ήταν ένα νέο τοπίο αιθαλομίχλης που κάλυψε τις πόλεις της Ελλάδας κατά τους χειμερινούς μήνες. Η ατμόσφαιρα εμπεριείχε μονοξειδίο του άνθρακα, διοξείδιο του θείου, σωματίδια (PM_{2,5}) και πολλούς άλλους βλαβερούς ρύπους, όπου το ποσοστό των ρύπων ήταν πέντε φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο αποδεκτό, με αξιοσημείωτες συνέπειες στην υγεία και το κλίμα. Παρ' όλα αυτά, η Τρόικα δεν μπόρεσε να κάνει αποδεκτή τη μείωση του συγκεκριμένου φόρου, παρόλο που το συγκεκριμένο μέτρο δεν απέφερε τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, δηλαδή την αύξηση των εσόδων(Chymiset al., 2011).

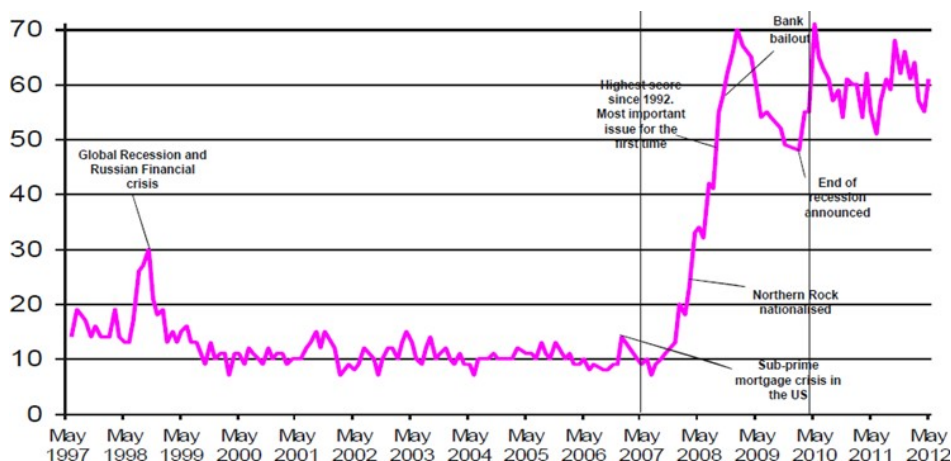
3.1.3 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των πολιτών στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα

Όσον αφορά τις απόψεις των πολιτών σχετικά με τα περιβαλλοντικά θέματα, η χρηματοπιστωτική-οικονομική κρίση έχει αλλάξει τις προτεραιότητες και την προσοχή των ανθρώπων. Για τα ελληνικά δεδομένα, μια έρευνα της Marc, μία κορυφαία εταιρεία που ασχολείται με τις ελληνικές μελέτες, παρουσίασε ότι οι άνθρωποι προβληματίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό για θέματα σχετικά με την οικονομία και την ανεργία (εικόνα 1). Τόσο το πρόβλημα της ρύπανσης όσο και του περιβάλλοντος έχουν αφαιρεθεί από τη βασική λίστα των προβληματισμών των ανθρώπων (Adamopoulos et al., 2023). Το ενδιαφέρον των ανθρώπων για θέματα που είχαν να κάνουν με το περιβάλλον ή/και τη ρύπανση, έγινε εντονότερο το 2007 και έπειτα μειώθηκε. Μια διαχρονική απεικόνιση της «οικονομίας» (εικόνα 2) δείχνει ότι η προσοχή του κοινού για διάφορα θέματα αυξήθηκε ραγδαία με την εξέλιξη της χρηματοπιστωτικής-οικονομικής κρίσης. Πρέπει να σημειωθεί όμως, ότι είναι δύσκολο να μην ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ανάμεσα στα δυο ζητήματα υπάρχει έντονος ανταγωνισμός, και ότι έχουν προτεραιότητα τα οικονομικά ζητήματα (Mroutakidis & Soutsas, 2014).



Εικόνα 1 : Η κατάταξη των δημόσιων ζητημάτων σχετικά με τα πιο σημαντικά ζητήματα που αντιμετώπισε κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης η Ελλάδα

(Πηγή : Tzatzaki, 2020)



Εικόνα 2 : Ποσοστό των πολιτών που κατατάσσουν την οικονομία ως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετώπισε η Ελλάδα

(Πηγή : Tzatzaki, 2020)

Μια πρόσφατη έρευνα για τη στάση του κοινού από το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής της Ελλάδας έδειξε επίσης ότι οι οικονομικές ανησυχίες υπερσχύουν των ανησυχιών για την ενέργεια και την κλιματική αλλαγή (πίνακας 4) (Asimakopoulou, 2023).

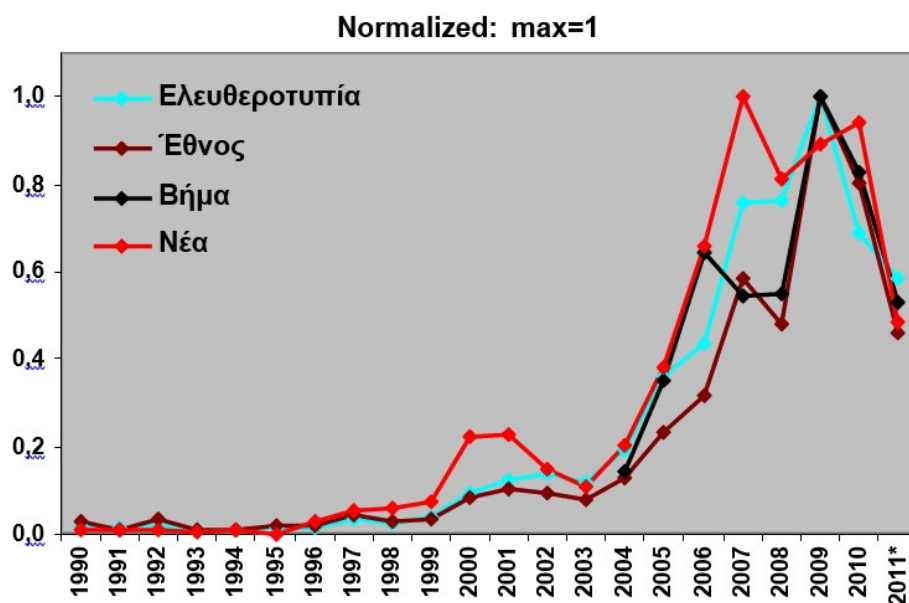
Πίνακας 4 : Η δημόσια κατάταξη των προκλήσεων της Ελλάδας που αντιμετώπισε κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης

Προκλήσεις	Κορυφαία πρόκληση (%)	Οποιαδήποτε αναφορά στις τρεις κορυφαίες προκλήσεις (%)
Ανεργία	43	76
Πληθωρισμός/άνοδος τιμών	13	45
Εθνικό Σύστημα Υγείας	13	44
Έγκλημα/νόμος και τάξη	9	36
Εκπαίδευση	6	25
Επίπεδο φορολογίας	6	27
Εθνική ασφάλεια/άμυνα	3	10

Παροχή ενέργειας	3	16
Κλιματική αλλαγή	2	10
Δεν γνωρίζω/ξέρω	2	2

(Πηγή : Asimakopoulou, 2023)

Μια ανάλυση των ποσοστών των ελληνικών εφημερίδων (εικόνα 3) έδειξε ομοίως ότι υπήρξε μια απότομη αύξηση της προσοχής του κοινού στην κλιματική αλλαγή από το 2004 έως το 2008-2009, που τροφοδοτήθηκε από γεγονότα όπως ο τυφώνας Κατρίνα (2005), η ταινία *An Inconvenient Truth* (2006), η έκθεση *Stern Review on the Economics of Climate Change* (2006), η τέταρτη έκθεση αξιολόγησης της Διεθνούς Σύμβασης για την Προστασία των Φυτών (2007), κλπ. Παρ' όλα αυτά, κατά την χρονική περίοδο 2010-2011 η εστίαση των ανθρώπων σε θέματα που αφορούσαν την κλιματική αλλαγή μειώθηκε, πράγμα που σημαίνει ότι αυτό μπορεί να είχε αρνητικές συνέπειες στη μετάβαση σε πιο βιώσιμες πρακτικές (Kousis, 2019).



Εικόνα 3 : Ο ετήσιος αριθμός άρθρων σε εφημερίδες της Ελλάδας που περιέχουν τη λέξη «κλιματική αλλαγή»

(Πηγή : Tzatzaki, 2020)

Τα τελευταία χρόνια φαίνεται να υπήρξε όχι μόνο μείωση της προσοχής του κοινού, αλλά και μετατόπιση του περιεχομένου του δημόσιου λόγου στην Ελλάδα σχετικά με την κλιματική αλλαγή και την ενέργεια. Η συζήτηση για την ενέργεια ξεκίνησε να εστιάζεται στα έξοδα για τη μετάβαση σε χαμηλές εκπομπές άνθρακα. Ειδικότερα, υπήρξαν ανησυχίες ότι οι επιλογές χαμηλών εκπομπών άνθρακα (αιολική ενέργεια, αναβαθμίσεις στο δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ενέργειας, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, κλπ) προκάλεσαν αύξηση των λογαριασμών της ηλεκτρικής ενέργειας. Αυτή δεν είναι απολύτως σωστή εκτίμηση (επειδή ο κύριος παράγοντας αύξησης των λογαριασμών ενέργειας είναι η αύξηση των παγκόσμιων τιμών των ορυκτών καυσίμων), αλλά η συγκεκριμένη αντίληψη των Ελλήνων πολιτών και όχι μόνο, έχει παρ' όλα αυτά επιρροή στους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής (Paleari, 2022).

Υπήρξε παρ' όλα αυτά μια θετική τροπή, και συγκεκριμένα ένα αποκεντρωμένο σύνολο εγχώριων βιώσιμων πρωτοβουλιών. Εκτός από τις αστικές πρωτοβουλίες από επαγγελματίες φορείς, υπήρξαν πολλές βασικές πρωτοβουλίες από ακτιβιστές, κοινωνικά κινήματα και τοπικές κοινότητες. Οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες είχαν τη τάση να εφαρμόζονται από εθελοντές με υψηλή πράσινη κανονιστική πίστη. Ένα στοχευμένο παράδειγμα αποτελούν οι μεταβατικές πόλεις, καθώς οι πολίτες πραγματοποιούσαν εγχειρήματα για την αντιμετώπιση της αλλαγής του κλίματος και των προβληματισμών για την απότομη αύξηση των τιμών του πετρελαίου (Plimakiset al., 2018). Μια λίστα τοπικισμού είναι ευδιάκριτη σε εγχειρήματα γύρω από τοπικά νομίσματα (διατήρηση του ρευστού που υπάρχει στο κοινοτικό περιβάλλον), σε μεθόδους διαβίωσης με χαμηλές εκπομπές άνθρακα, σε δημόσια περιβάλλοντα (καλλιέργεια ενός μεγάλου εύρους αγαθών), σε αγροτικά προγράμματα που έχουν κοινοτική υποστήριξη, σε εγχειρήματα οικολογικής στέγασης, σε τοπικά εγχειρήματα κοινής χρήσης αυτοκινήτων και σε λαϊκές αγορές (Zervaset al., 2021).

Το εγχείρημα των μεταβατικών πόλεων ξεκίνησε να λειτουργεί το 2007 και πλέον υποστηρίζει ότι εμπεριέχει περισσότερα από 400 εγχειρήματα στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Χιλή, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Αυστραλία, την Ιρλανδία και την Ιταλία. Ένα

ακόμη, μερικώς συναφές, παράδειγμα σχετίζεται με τα κοινοτικά εγχειρήματα ενέργειας, όπου οι πολίτες ή οι γειτονιές ενεργού νμε στόχο τη μείωση της ενεργειακής χρήσης ή την αυτόνομη ενεργειακή παραγωγή (μέσω ηλιακών συλλεκτών, ανεμογεννητριών ή μέσω της χώνευσης/πέψης της βιομάζας, κλπ). Ο αριθμός των έργων της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της κοινότητας για τη «Μεγάλη Κοινωνία», καθώς επίσης αυξήθηκε και η βασική χρηματοδότηση για τα ευρωπαϊκά έργα (Pouiklietal., 2023).

Παρ' όλα αυτά, η ισχύς των συγκεκριμένων ευρωπαϊκών έργων μπορεί να μην είναι αρκετή για την υποστήριξη της αλλαγής σε πρακτικές ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Τα περισσότερα έργα φαίνεται να είναι μικρά, εξαρτώμενα από την ώθηση λίγων ανθρώπων, ευάλωτα στις ανακλήσεις των επιχορηγήσεων και υπάρχει δυσκολία να αναπαραχθούν σε ευρύτερη κλίμακα (επειδή είναι προσαρμοσμένα σε συγκεκριμένες συνθήκες και επειδή η ενσωματωμένη κανονικότητα αντιμετωπίζει μια αναντιστοιχία με τους κυρίαρχους δημόσιους προσανατολισμούς). Αλλά αυτά τα ευρωπαϊκά έργα μπορεί να έχουν θετικές έμμεσες επιπτώσεις, όπως η αναθεώρηση των απόψεων των πολιτών σχετικά με θέματα όπως η βιωσιμότητα, η κλιματική αλλαγή και οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, που μπορεί να αποδειχθούν χρήσιμα στοιχεία στο μέλλον (Paliogiannisetal., 2019).

3.1.4 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής τοποθέτησης των επιχειρήσεων στις απόψεις τους για περιβαλλοντικά θέματα

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην περιβαλλοντική ευθύνη των επιχειρήσεων

Η τρέχουσα χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση είναι ιδιαίτερη, δεδομένης της έντασης, της πολυπλοκότητας της και των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι ανεπτυγμένες χώρες για να την ξεπεράσουν. Πιθανώς αν οι οργανισμοί είχαν λάβει σοβαρά υπόψη την προσέγγιση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, σήμερα δεν θα ήταν πιθανή η εμπλοκή τους στην δύσκολη οικονομική κρίση ή τουλάχιστον όχι σε τέτοιο μέγεθος. Η κρίση όμως ήταν μια πραγματικότητα καθώς οι επιχειρήσεις είχαν μεγάλες συνέπειες όπου αυτές κυμαίνονταν από το κλείσιμο τους, τις μεγάλες ζημιές που

υπέστησαν, μέχρι στην καλύτερη περίπτωση, μια μεγάλη μείωση των κερδών. Από τότε που ξέσπασε η οικονομική κρίση, οι προτεραιότητες των επιχειρήσεων έχουν αλλάξει και η διαχείριση της ρευστότητας έχει γίνει μία από τις πιο σημαντικές πτυχές των επιχειρήσεων. Επιπλέον, όλες οι δράσεις υλοποιούνται ανάλογα με τις οικονομικές δυσκολίες (Mirasetal., 2018).

Δεδομένου του ασταθούς επιχειρηματικού κλίματος, οι οργανισμοί ήταν αναγκασμένοι να επανακαθορίσουν τις ενέργειες τους και να υλοποιήσουν προγράμματα λιτότητας ως σημαντική εναλλακτική λύση με στόχο την επιβίωση τους, ενώ αναγκάστηκαν να μειώσουν και σε μεγάλο βαθμό τις δαπάνες τους, που αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ανάκληση των περιβαλλοντικών και κοινωνικών τους υποχρεώσεων, εξαιτίας της δημιουργίας επιπλέον κόστους ή της αναβολής ή της άρσης πολλών εγχειρημάτων που σχετίζονταν με την εταιρική κοινωνική ευθύνη (Hamsal&Ichsan, 2020). Ωστόσο, ο αριθμός των κοινωνικών αναγκών αυξήθηκε κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης, οπότε οι δράσεις εταιρικής κοινωνικής ευθύνης είναι πλέον πιο απαραίτητες από ποτέ. Με αυτόν τον τρόπο, επισημαίνεται η σημασία των δράσεων εταιρικής κοινωνικής ευθύνης που πραγματοποιούνται από τους οργανισμούς, για την κοινωνική ευημερία. Επομένως, η κοινωνία αναμένει από τους οργανισμούς να συνεισφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό στη κάλυψη των περιβαλλοντικών και κοινωνικών στόχων (Crifo, 2014).

Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, τόσο ο τομέας των ερευνητών όσο και ο τομέας των ακαδημαϊκών αναζητούν το τρόπο που η εταιρική κοινωνική ευθύνη όπως επίσης και όλες οι προσεγγίσεις της, με βάση τις διαστάσεις της Τριπλής Κατώτατης Γραμμής (Κοινωνική βάση, Περιβαλλοντική βάση και Οικονομική βάση), μπορούν να επηρεαστούν από τις συγκεκριμένες απρόσμενες καταστάσεις. Επιπροσθέτως, μέσω των συγκεκριμένων απρόσμενων καταστάσεων είναι πολύ πιθανό να κατανοηθούν σε μεγαλύτερο βαθμό και με μεγαλύτερη σαφήνεια ποια είναι τα ουσιαστικά κίνητρα ή τα οφέλη της άσκησης των περιβαλλοντικών ή κοινωνικών πρακτικών για τους οργανισμούς, και είναι μια καλή ευκαιρία να γίνει προσπάθεια σύνδεσης των ουσιαστικών οργανωσιακών δεσμεύσεων και της προσέγγισης της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (Giannarakis&Theotokas, 2011). Εάν οι εταιρείες εφαρμόζουν μόνο δράσεις εταιρικής κοινωνικής ευθύνης αναζητώντας νομιμότητα ή άμεσα οφέλη

(βραχυπρόθεσμο όραμα), η εταιρική κοινωνική ευθύνη θα επηρεαστεί δραστικά από μια κατάσταση όπως η οικονομική κρίση. Ωστόσο, εάν οι οργανισμοί ασχολούνται πραγματικά με αυτά τα θέματα και έχουν ενσωματώσει πραγματικά την εταιρική κοινωνική ευθύνη στην επιχειρηματική τους στρατηγική, θα μπορούσαν να επωφεληθούν από την οικονομική κρίση ως ευκαιρία αντί να την θεωρούν. Παρ' όλα αυτά, η οικονομική κρίση μπορεί να μην προϋποθέτει την απόκρυψη των ενεργειών της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, αλλά το ποσό θα μπορούσε να περιοριστεί λόγω των βασικών αφορμών (Kalyugina et al., 2021).

Παρά τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου προβλήματος και του μεγάλου εύρους αιτιολογήσεων που επισημάνθηκαν στη βιβλιογραφία, δεν υπάρχουν πολλά εμπειρικά δεδομένα για το τι συμβαίνει στα διάφορα κράτη. Ενώ άλλες έρευνες ανέλυσαν εάν στο πλαίσιο των εταιρειών που είναι εισηγμένες στο Fortune 500 υφίσταντο αλλαγή στον αριθμό και την επέκταση των εγχειρημάτων εταιρικής κοινωνικής ευθύνης το 2008, όντας στη καρδιά της κρίσης, άλλοι μελετητές διερεύνησαν την επίδραση στην απόδοση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης σε ορισμένες επιχειρήσεις που περιλαμβάνονταν στη λίστα εκθέσεων GRI από το 2007 έως το 2010 (Seles et al., 2019). Από την άλλη, άλλοι μελετητές αξιολόγησαν τη συμπεριφορά της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια του 2007 έως το 2009. Ομοίως, έχει εξεταστεί πώς επηρεάστηκαν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις στην Κένυα από την οικονομική ύφεση, ενώ μελετήθηκε και ο αντίκτυπος στις επιχειρήσεις των ΗΠΑ. Πράγματι, το γενικό συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει από τα άρθρα που αναλύθηκαν, είναι ότι οι επιχειρήσεις είχαν βελτιώσει τις βαθμολογίες τους σχετικά με την εταιρική κοινωνική ευθύνη παρά τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης (Placier, 2011).

Παρ' όλα αυτά, δείχνει να υπάρχει αξιοσημείωτη μείωση της τάσης της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης κατά το διάστημα μεταξύ 2009 και 2010. Συνολικά, διαπιστώθηκε ότι η συσχέτιση ανάμεσα στην εταιρική κοινωνική ευθύνη και την οικονομική αποδοτικότητα στο γαλλικό κράτος είχε αλλάξει εξαιτίας του αστάθμητου περιβάλλοντος της κρίσης και μετατράπηκε από μια αποτελεσματική σχέση ανάμεσα στις μεταβλητές σε μια μη αποδοτική συσχέτιση, καθώς το δεύτερο εξάμηνο του 2007

αποτελέσει το σημείο καμπής της. Η οικονομική κρίση έγινε βαθύτερη και μεγαλύτερη στην Ευρωπαϊκή Ένωση σε σύγκριση με άλλα κράτη (π.χ. Κίνα, ΗΠΑ, Ρωσία, κλπ). Υπάρχει πληθώρα αιτιών όπου προσελκύει μεγάλο ενδιαφέρον με στόχο να αναλυθούν τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης σχετικά με την περιβαλλοντική και κοινωνική συμπεριφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι αιτίες που θα μπορούσε να υπήρχε διαφορετική κατάσταση από τις άλλες χώρες (Bhattacharyaetal., 2020).

Μια από τις αιτίες όπου η οικονομία της Ευρώπης έχει υποστεί πολλά και σοβαρά προβλήματα από την οικονομική κρίση οφείλεται στην ανεπαρκή ισορροπία που είχε δημιουργηθεί κατά τη περίοδο της ακμής της. Είναι ξεκάθαρο ότι η οικονομία της Ευρώπης ήταν άκρως αδύναμη στις μεταβολές των μακροοικονομικών και χρηματοπιστωτικών καταστάσεων, οπότε οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ήταν σε χειρότερο σημείο από άλλες χώρες σε διεθνή κλίμακα (Jacob, 2012). Λόγω της έντονης ανάπτυξης που γνώρισε η ευρωπαϊκή οικονομία την προηγούμενη περίοδο, με ετήσια αύξηση του ΑΕΠ άνω του 4%, είναι άξιο προς αναφορά η απότομη πτώση που βίωσε η απασχόληση (με ποσοστό ανεργίας περίπου 25%), οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν τα ευρωπαϊκά κράτη σχετικά με την ανάκαμψη τους καθώς και οι υψηλότεροι κίνδυνοι από την πιθανή οικονομική πτώση. Υπό αυτή την έννοια, η φάση προσαρμογής εξαρτάται από ορισμένα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής οικονομίας, οι διακυμάνσεις έχουν επηρεάσει την Ευρωπαϊκή Ένωση περισσότερο από άλλα κράτη, και από ορισμένα θεσμικά χαρακτηριστικά που επηρέασαν τους μηχανισμούς προσαρμογής (García-Benauetal., 2013).

Επιπροσθέτως, η οικονομική κρίση είχε άμεσες επιπτώσεις στο επιχειρηματικό περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Περίπου το 65% των οργανισμών της Ευρώπης διατήρησαν ή αύξησαν τις επενδυτικές τους δραστηριότητες στην εταιρική κοινωνική ευθύνη το 2010, αν και όπως φαίνεται από τα στοιχεία 1 στους 3 οργανισμούς έπαψε να εφαρμόζει πρακτικές εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, ως άμεσο επακόλουθο της οικονομικής κρίσης (Leon, 2017). Επισημαίνεται επιπλέον, ότι οι στάσεις των μεγάλων και των μικρών οργανισμών ήταν πολύ διαφορετικές, με τους μικρούς οργανισμούς να απορροφούν το μεγαλύτερο τμήμα των μειώσεων στην εταιρική κοινωνική ευθύνη. Επιπλέον, μπορεί να παρατηρηθεί ότι στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν προσδιοριστεί οι

περιβαλλοντικές δράσεις, όπως μία από τις υψηλότερες προτεραιότητες, προκειμένου να αποφασιστεί εάν μια επιχείρηση δεσμεύεται με την προσέγγιση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (Wolniaketal., 2023).

Παρά τη δύσκολη κατάσταση που συνέβη στην ευρωπαϊκή οικονομία, φαίνεται ότι η δέσμευση των επιχειρήσεων με την κοινωνικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνη συμπεριφορά δεν έχει χάσει τη δύναμη της. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί ένα σύμπλεγμα κρατών που επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική κρίση, η επίδραση της κρίσης στην περιβαλλοντική διάσταση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θα μπορούσε να είναι διαφορετική από άλλα κράτη, εάν οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις συνέχιζαν να συμπεριφέρονται με φιλικό προς το περιβάλλον τρόπο μεταξύ των ετών 2006 (πριν από την έναρξη της κρίσης) και 2010 (όταν η κρίση ήταν στο μέγιστο σημείο της) (Mirasetal., 2018).

Οι περιβαλλοντικές πρακτικές, η περιβαλλοντική και η επιχειρηματική απόδοση

Μια δυναμική περιβαλλοντική στρατηγική περιλαμβάνει επιχειρήσεις που εφαρμόζουν πρωτοβουλίες, όπως περιβαλλοντικές πρακτικές, καθώς και την κατανόηση ότι τα περιβαλλοντικά ζητήματα μπορούν να δημιουργήσουν επιχειρηματικές ευκαιρίες. Οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να ενισχύσουν τις περιβαλλοντικές τους αποδόσεις διαμέσου της εφαρμογής των περιβαλλοντικών πρακτικών. Σε γενικότερο πλαίσιο, οι περιβαλλοντικές αποδόσεις μιας επιχείρησης σχετίζονται με τη μείωση των περιβαλλοντικών ατυχημάτων, τη κατανάλωση των πόρων (συνήθως επικίνδυνων / τοξικών υλικών), των ρυπογόνων εκπομπών αερίων και της παραγωγής στερεών και υγρών αποβλήτων. Ωστόσο, οι περιβαλλοντικές αποδόσεις περιλαμβάνουν επίσης τις σχέσεις με την κοινότητα, την αποτελεσματική χρήση της γης και των πόρων, τη βιοποικιλότητα, τη διατήρηση των φυσικών πόρων και την ενεργειακή απόδοση (Wolniaketal., 2023).

Διαμέσου της βιβλιογραφίας περιγράφεται η συσχέτιση ανάμεσα στις περιβαλλοντικές πρακτικές και στις αποδόσεις. Για παράδειγμα, υπάρχει η δυνατότητα υιοθέτησης

μερικών τεχνολογιών και πρακτικών σε επιχειρήσεις με στόχο τον περιορισμό των ατμοσφαιρικών εκπομπών, όπως οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου. Οι οργανισμοί με τα μεγαλύτερα επίπεδα εφαρμογής περιβαλλοντικών πρακτικών όπως ο οικολογικός σχεδιασμός, η πιθανότητα ανάκτησης των επενδύσεων (π.χ. διάθεση απορριμμάτων και χρησιμοποιημένων υλικών), η εσωτερική περιβαλλοντική διοίκηση και η σύμπραξη με προμηθευτές και πελάτες για περιβαλλοντικά θέματα (π.χ. για πιο καθαρή παραγωγή και οικολογικό προγραμματισμό), πρόκειται να αποφέρουν μεγαλύτερη αύξηση στις περιβαλλοντικές αποδόσεις τους (Placier, 2011). Στην περίπτωση του οικολογικού σχεδιασμού, υπάρχουν διάφορες τεχνικές που μπορούν να εφαρμοστούν για τη μείωση της κατανάλωσης υλικών και ενέργειας, την επαναχρησιμοποίηση, ανακύκλωση και ανάκτηση υλικών και τη μείωση της κατανάλωσης των επικίνδυνων υλικών τόσο στα προϊόντα όσο και στις διαδικασίες παραγωγής τους (Selesetal., 2019).

Η υλοποίηση περιβαλλοντικών πρακτικών, με βάση τη βιβλιογραφία, μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αναβαθμίσει τις επιχειρηματικές αποδόσεις. Η επιχειρηματική απόδοση εμπεριέχει μια σύνθεση ποικίλων μέτρων απόδοσης σε ένα εύρος οργανωσιακών τμημάτων, όπως η αγορά, οι λειτουργίες και τα οικονομικά στοιχεία. Επίσης, η επιχειρηματική απόδοση περιλαμβάνει τις πωλήσεις, τα έξοδα, την αξιοπιστία, την οργανωσιακή φήμη και εικόνα και την οργανωσιακή σύγκλιση με τις ιδιαιτερότητες της αγοράς. Η περιβαλλοντική στρατηγική έχει τη δυνατότητα δημιουργίας ευκαιριών με στόχο την αύξηση των εσόδων και τη μείωση των εξόδων. Αυτό είναι επιτεύξιμο λόγω της βελτίωσης της περιβαλλοντικής απόδοσης όπου λειτουργεί συνδυαστικά με την οικονομική απόδοση διαμέσου του περιορισμού του εισοδήματος και των δαπανών (Hamsal&Ichsan, 2020). Ομοίως, υπάρχει θετική επίδραση της εφαρμογής των συστημάτων περιβαλλοντικής διαχείρισης (EMS) στην επιχειρηματική απόδοση μιας επιχείρησης. Ο συγκεκριμένος θετικός αντίκτυπος συνιστά στοιχείο εξοικονόμησης κόστους εξαιτίας της εισαγωγής αποδοτικότερων παραγωγικών διαδικασιών και καλύτερων δυνατοτήτων πώλησης, χάρη στα θετικά αποτελέσματα που σχετίζονται με την πιστοποίηση ISO14001 και των μεθόδων περιβαλλοντικής διαχείρισης (Leon, 2017).

Οι περιβαλλοντικές αποδόσεις των ελληνικών οργανισμών σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις επιχειρηματικές τους αποδόσεις. Η εφαρμογή μεθόδων περιβαλλοντικής διαχείρισης στους ελληνικούς οργανισμούς άλλαξε το θεσμικό τους πλαίσιο. Κατά συνέπεια, η αντίληψη των οργανισμών άλλαξε θετικά. Κατά συνέπεια, υπάρχει μια γενική αντίληψη σχετικά με τη βελτίωση της εικόνας και της φήμης των εταιρειών αναφορικά με την υιοθέτηση πρακτικών περιβαλλοντικής διαχείρισης (Bhattacharyaetal., 2020). Είναι όμως αναγκαίο να επαληθευτεί ότι οι περιβαλλοντικές πρακτικές που αφορούν τα προσφερόμενα αγαθά και τα στοιχεία που προσφέρονται στους πελάτες, συνιστούν παράγοντες πρόγνωσης της επιχειρηματικής απόδοσης. Με αυτόν τον τρόπο, θεωρείται ότι το «πρασίνισμα» των επιχειρήσεων όντως αποδίδει καρπούς (Kalyuginaetal., 2021).

Επομένως, η στρατηγική ένταξη της περιβαλλοντικής αντίληψης διαμέσου της εφαρμογής των περιβαλλοντικών πρακτικών μπορεί να αμβλύνει το κλίμα της ανταγωνιστικότητας των οργανισμών. Εντούτοις, αυτό δεν διαπιστώνει ότι ισχύει για όλα τα είδη των περιβαλλοντικών πρακτικών που πιθανόν να εφαρμοστούν. Τα είδη περιβαλλοντικών πρακτικών που υπάρχουν, είναι οι στρατηγικές πρακτικές και οι τοπικές περιβαλλοντικές πρακτικές. Οι στρατηγικές πρακτικές συνδέονται με τις κύριες οργανωσιακές δραστηριότητες και, επομένως, είναι αναγκαίες για τους οργανισμούς. Τα στοιχεία των συγκεκριμένων πρακτικών είναι το μακροπρόθεσμο πλάνο, οι εκτενείς δεσμεύσεις σχετικά με τους πόρους και η τάση των αξιοσημείωτων δομικών προσαρμογών (Crifo, 2014). Δεδομένου των συγκεκριμένων στοιχείων, μερικά παραδείγματα του συγκεκριμένου είδους πρακτικής σχετίζονται με την λήψη περιβαλλοντικών τεχνολογιών και την καινοτομία για την βιωσιμότητα του περιβάλλοντος. Οι τοπικές περιβαλλοντικές πρακτικές δεν έχουν σχέση με τις κύριες δραστηριότητες ενός οργανισμού και κρίνονται από τις συναλλαγματικές δραστηριότητες. Μερικά παραδείγματα του συγκεκριμένου είδους πρακτικής είναι αυτά που έχουν ως στόχο την κοινότητα και την περιβαλλοντική και κοινωνική γνωστοποίηση των στοιχείων (Jacob, 2012).

Με βάση τον Porter (1991), οι αυστηροί περιβαλλοντικοί κανόνες μπορούν να συνεισφέρουν στην αποδοτικότητα και στην παρακίνηση των καινοτομιών και αυτό

έχει ως αποτέλεσμα να βοηθήσουν τους οργανισμούς να βελτιώσουν τον ανταγωνιστικό τους χαρακτήρα. Η αυστηρή περιβαλλοντική ρύθμιση με τη μορφή οικονομικών κινήτρων, μπορεί να προσδώσει καινοτομία στις επιχειρήσεις και τελικώς να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα τους αλλά επιπλέον μπορεί να αντισταθμίσει το βραχυπρόθεσμο ιδιωτικό κόστος αυτού του κανονισμού, παρουσιάζοντας έτσι εκ νέου μια κατάσταση αμοιβαίου οφέλους (García-Benau et al., 2013). Αυτή η κατάσταση ήταν ελκυστική τόσο για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής όσο και για τους οικονομολόγους, επειδή αμφισβήτησε την συνήθη οπτική ότι οι αυστηρές πολιτικές περί περιβάλλοντος μεταφράζονταν ως επιπρόσθετο κόστος για τους οργανισμούς και, επομένως, είχε αρνητική επίδραση στο ανταγωνιστικό κλίμα τους (Giannarakis & Theotokas, 2011).

Λήφθηκαν πολλές αρνητικές κριτικές σε βάθος χρόνου σχετικά με τη δημοσίευση του έργου του Porter (1991), κυρίως από οικονομολόγους. Για παράδειγμα, μπορεί να αναφερθεί η μελέτη που πραγματοποιήθηκε σχετικά με τον αντίκτυπο της περιβαλλοντικής προσαρμογής στην παραγωγική αποδοτικότητα των οργανισμών που ρύπαιναν το νερό στην Ινδία. Η τεχνική αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων αυξάνεται με το βαθμό συμμόρφωσης των επιχειρήσεων προς την περιβαλλοντική νομοθεσία και τις προσπάθειες διατήρησης καθαρών υδάτων. Οι Liao et al. (2018) έχουν πραγματοποιήσει τη δική τους έρευνα σχετικά με οργανισμούς της Κίνας και μέσω των στοιχείων επαληθεύτηκε ότι η καινοτομία αποτελεί μια εξέχουσα στάση για την επιτυχία μιας κατάστασης win-win (Hamsal & Ichsan, 2020). Με βάση τους Liao et al. (2018), οι βασικές κινητήριες δυνάμεις της περιβαλλοντικής καινοτομίας αποτελούνται από τις ρυθμίσεις και τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις. Η συγκεκριμένη δυνατότητα ευθυγραμμίζεται με τις απόψεις των θεσμικών οργάνων και των εμπλεκόμενων μερών. Ωστόσο, η κατάσταση αμοιβαίου οφέλους δεν έχει μέχρι στιγμής διερευνηθεί στη βιβλιογραφία παρουσία περιβαλλοντικών απρόβλεπτων καταστάσεων της αγοράς, δηλαδή, από τη πλευρά της θεωρίας μιας έκτακτης ανάγκης, όπως μια οικονομική κρίση (Kalyugina et al., 2021).

Ως εκ τούτου, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω σχετικά με το περιβάλλον της αγοράς χωρίς απρόβλεπτα οικονομικά φαινόμενα, είναι προφανές ότι το αμοιβαίο επωφελές

χαρακτηριστικό της περιβαλλοντικής προορατικότητας μπορεί να οδηγήσει σε βελτιωμένη οργανωσιακή απόδοση σε διάφορες διαστάσεις, παρά τις πιέσεις, το κόστος και το χρόνο που απαιτείται για την υλοποίηση των περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών. Μπορεί να αναφερθεί ότι οι περιβαλλοντικές πρακτικές ίσως να έχουν θετική συσχέτιση με τη βελτίωση μερικών κριτηρίων της επιχειρηματικής απόδοσης (Bhattacharyaetal., 2020).

Η επιχειρηματική έκτακτη ανάγκη και η σχέση της με τις περιβαλλοντικές πρακτικές, τις περιβαλλοντικές και τις επιχειρηματικές επιδόσεις

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, φαίνεται να υπάρχει μια θετική και σημαντική σχέση μεταξύ των περιβαλλοντικών πρακτικών και των περιβαλλοντικών και επιχειρηματικών επιδόσεων. Παρ'όλα αυτά, είναι αξιοσημείωτο να καθοριστεί πώς λειτουργούν οι συγκεκριμένες σχέσεις σε ένα τέτοιου είδους περιβάλλον που υπάρχουν απρόσμενες καταστάσεις, όπως μια οικονομική κρίση. Το 2008, για παράδειγμα, πραγματοποιήθηκε μια από τις σημαντικότερες οικονομικές κρίσεις στην ιστορία, με μεγάλο αντίκτυπο στο επιχειρηματικό περιβάλλον. Σε ένα διεθνές οικονομικό πλαίσιο, υπάρχει πιθανότητα όλα τα κράτη του κόσμου να βιώσουν μια οικονομική κρίση κάποια στιγμή στην ιστορία τους. Μια οικονομική κρίση υπάρχει περίπτωση να έχει σχέση με μακροοικονομικές πρακτικές που μπορεί να αποδειχθούν μη βιώσιμες σε βάθος χρόνου(Mirasetal., 2018). Οι συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης μπορούν να αναλυθούν χρησιμοποιώντας το πρίσμα της θεωρίας μιας έκτακτης ανάγκης, επειδή μια οικονομική κρίση μπορεί να δημιουργήσει αβεβαιότητες στο περιβάλλον μιας επιχείρησης, γεγονός που επηρεάζει τις διοικητικές της αποφάσεις. Σε ένα περιβάλλον με αυτού του είδους τα προβλήματα (π.χ. οικονομική κρίση), οι οργανωσιακές αποδόσεις υπάρχει περίπτωση να επηρεαστούν ευρέως καθώς αυξάνονται οι απολύσεις, μειώνονται οι επενδυτικές δραστηριότητες στο τομέα της καινοτομίας, μειώνεται η ζήτηση, μειώνεται ή είναι ατελέσφορη η κρατική ενίσχυση και αυξάνονται οι δαπάνες όπως επίσης είναι απαραίτητες οι περικοπές των προϋπολογισμών και η κατάταξη των προτεραιοτήτων (Placier, 2011).

Για παράδειγμα, από τη στιγμή που η ζήτηση περιορίζεται σε διαστήματα οικονομικής κρίσης, αυτό έχει άμεσο αντίκτυπο στις οργανωσιακές δραστηριότητες, πραγματοποιώντας αλλαγές στις αποφάσεις περί επενδύσεων ενός οργανισμού, όπως τα πεδία του μάρκετινγκ και της καινοτομίας. Σε περίοδο κρίσης, οι επενδύσεις στην καινοτομία πραγματοποιούνται από επιχειρήσεις οι οποίες ήταν ήδη καινοτόμες και πριν από την κρίση. Για παράδειγμα, οι οργανισμοί που κατατάσσονται ως δυναμικές οντότητες καινοτομίας και οι ταχέως αναπτυσσόμενοι οργανισμοί που εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά, έχουν τη τάση να αυξάνουν τις επενδυτικές τους δραστηριότητες στο τομέα της καινοτομίας σε περιόδους κρίσης. Αντιθέτως, οι οργανισμοί με ανεπαρκείς πόρους και με μεγαλύτερο βαθμό διαχείρισης, έχουν τη τάση να μειώνουν τις επενδυτικές τους δραστηριότητες στο τομέα της καινοτομίας σε περιόδους κρίσης (Hamsal&Ichsan, 2020).

Κάποιες πτυχές της οικονομικής κρίσης μπορούν να προάγουν τη καινοτομία, επειδή οι οργανισμοί έχουν τη δυνατότητα εντοπισμού καινοτόμων μεθόδων με στόχο την ανάκαμψη και την επιτυχία σε μια τέτοια χρονική στιγμή. Οι αποφάσεις σχετικά με θέματα καινοτομίας πριν και κατά τη διάρκεια μιας περιόδου οικονομικής κρίσης, μπορεί να σχετίζονται με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, όπως η εσωτερική έρευνα και ανάπτυξη, το μέγεθος της επιχείρησης και οι εσωτερικοί χρηματοοικονομικοί πόροι, καθώς και με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, όπως η εθνική οικονομία, η θεσμική δομή και τα χαρακτηριστικά της παγκόσμιας αλυσίδας αξίας (Bhattacharyaetal., 2020). Τα χαρακτηριστικά που είναι πίσω από τις αποφάσεις σχετικά με τα θέματα καινοτομίας σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, σχετίζονται με τους οργανωσιακούς πόρους και τις ικανότητες μιας επιχείρησης. Έτσι, οι θεωρίες των χαρακτηριστικών και των απόψεων που βασίζονται στους πόρους, μπορούν να εξηγήσουν τις ενέργειες των οργανισμών σε περιόδους οικονομικής κρίσης (Crifo, 2014).

Οι επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων, από την στιγμή που περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό η ζήτηση, σχετίζεται επίσης κατά κύριο λόγο με τις περιβαλλοντικές πρακτικές και, επομένως, τόσο με τις περιβαλλοντικές όσο και με τις οργανωσιακές αποδόσεις. Για να γίνει αντιληπτός ο τρόπος που παρουσιάζονται οι συγκεκριμένοι συσχετισμοί

στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, είναι αναγκαίο να εξεταστεί ένα μεγάλο εύρος βιβλιογραφίας αναφορικά με τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές πρακτικές και τα εγχειρήματα. Όταν διερευνάται η επίδραση των αποτελεσμάτων των οικονομικών κρίσεων στα περιβαλλοντικά και κοινωνικά εγχειρήματα, δεν υπάρχει προφανής ομοιογένεια στη βιβλιογραφία (García-Benau et al., 2013). Υπάρχουν, δύο αισθητές γραμμές σκέψης. Η πρώτη γραμμή σκέψης τονίζει ότι υφίσταται ευθυγράμμιση ανάμεσα στις προκλήσεις που παρουσιάζουν οι οικονομικές κρίσεις και τις δυνατότητες που έχουν σχέση με τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές πτυχές, ενώ η δεύτερη γραμμή σκέψης τονίζει ότι ο αντίκτυπος των οικονομικών κρίσεων αποτελεί μια κατάσταση απειλής για τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες των οργανισμών (Giannarakis & Theotokas, 2011).

Μερικές έρευνες και μελέτες υποστηρίζουν τη πρώτη γραμμή σκέψης, ότι οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες μπορούν να χρησιμεύσουν ως κομμάτι ανταγωνισμού και ως μέθοδος επιβίωσης των οργανισμών σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Σύμφωνα με μερικές μελέτες και έρευνες, το επίπεδο των κοινωνικών και περιβαλλοντικών πρακτικών δεν μειώνεται σε περιόδους οικονομικής κρίσης, με συνέπεια να έχουν θετικό αντίκτυπο στις περιβαλλοντικές αποδόσεις των οργανισμών, λόγω των συγκεκριμένων πρακτικών που μπορούν να λειτουργήσουν ως στοιχεία ανταγωνισμού και επιβίωσης για τους οργανισμούς σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Για παράδειγμα, η εταιρική κοινωνική ευθύνη ως «ανθεκτικό στοιχείο στην ύφεση» και οι πρωτοβουλίες εταιρικής κοινωνικής ευθύνης που λαμβάνονται, έχουν ανασταλτική επίδραση σε περιόδους οικονομικής κρίσης (Jacob, 2012).

Τα οφέλη αυτού του είδους των πρωτοβουλιών υπάρχει περίπτωση να είναι πιο σημαντικά για την επιβίωση ενός οργανισμού κατά τη περίοδο μιας οικονομικής κρίσης, διότι μπορούν να χρησιμεύσουν ως ενδείξεις ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας και, επομένως, υπάρχει πιθανότητα να αποτελέσουν πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών σε ένα περιβάλλον που αντιμετωπίζει απρόσμενες καταστάσεις. Μερικές από τις τράπεζες με υψηλότερα επίπεδα εταιρικής κοινωνικής ευθύνης εξήλθαν από την οικονομική κρίση του 2008, χωρίς να πραγματοποιήσουν σημαντικές αλλαγές στις λειτουργίες τους. Ένα ακόμη τεκμήριο που μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι

αποδόσεις σχετικά με το περιβάλλον δεν περιορίζονται κατά τη περίοδο μιας οικονομικής κρίσης ούτε επιφέρουν μείωση ή εξάλειψη των πρακτικών σχετικά με το περιβάλλον, είναι ότι οι αναγνωρισμένες και πιο «ώριμες» μέθοδοι περιβαλλοντικής διαχείρισης είναι σε μικρότερο βαθμό ευέλικτες στις μεταβολές σε επίπεδο οργανωσιακών δραστηριοτήτων και σε μια κρατική οικονομική κατάσταση (Kalyugina et al., 2021). Οι πρωτοβουλίες σχετικά με το περιβάλλον ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις περιβαλλοντικές αποδόσεις, όπως επίσης και με το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, διότι οι πρακτικές σχετικά με το περιβάλλον σχετίζονται με το πλεονέκτημα του κόστους και τα προβλήματα της αγοράς. Επομένως, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι πρακτικές σχετικά με το περιβάλλον είναι ανθεκτικές εξαιτίας των σημαντικών στοιχείων που εκθέτουν για την επιβίωση των οργανισμών, ως στοιχεία μιας δυναμικής ικανότητας. Έτσι, οι αποδόσεις σχετικά με το περιβάλλον αποτελούν εγγύηση ακόμη και υπό τις επιπτώσεις μιας οικονομικής κρίσης (Leon, 2017).

Η συσχέτιση μπορεί να παραμείνει θετική ανάμεσα στις περιβαλλοντικές πρακτικές και των αποδόσεων των οργανισμών ακόμη και υπό τις επιπτώσεις μιας οικονομικής κρίσης. Για να αξιοποιηθεί η εταιρική κοινωνική ευθύνη ως παράδειγμα, οι Oh and Park (2015) επεσήμαναν μια αύξηση των συνεπειών της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης στις χρηματοοικονομικές αποδόσεις των οργανισμών της Νότιας Κορέας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Οι Kashmiri και Mahajan (2014) επιβεβαιώνουν ότι οι οικογενειακές επιχειρήσεις αποδίδουν καλύτερα από άλλες εταιρείες σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αυτό οφείλεται τουλάχιστον εν μέρει στο γεγονός ότι οι οικογενειακές επιχειρήσεις είναι ισχυρότερες όσον αφορά τις επιδόσεις σχετικά με την εταιρική κοινωνική ευθύνη (Seles et al., 2019).

Αυτό μπορεί να συμβεί επειδή οι επιχειρήσεις που υιοθετούν τέτοιες πρακτικές επιτυγχάνουν μεγαλύτερη αφοσίωση από τα ενδιαφερόμενα μέρη τους, προσελκύουν υπαλλήλους υψηλότερου επιπέδου, έχουν καλύτερες σχέσεις στην αγορά, έχουν καλύτερη εικόνα και φήμη, έχουν χαμηλότερη οικονομική μεταβλητότητα ή έχουν υψηλότερα μακροπρόθεσμα ποσοστά επιβίωσης. Όλα τα συγκεκριμένα οφέλη έχουν είτε άμεση είτε έμμεση σχέση με την οργανωσιακή απόδοση και, επομένως, υπάρχει

περίπτωση να καταστήσουν τους οργανισμούς ισχυρότερους, όταν έρχονται αντιμέτωποι με απρόσμενες καταστάσεις όπως η οικονομική κρίση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ορισμένες περιβαλλοντικές πρακτικές και η περιβαλλοντική μάθηση είναι προσανατολισμένη στη βιωσιμότητα, όπως η ανάπτυξη των ικανοτήτων και δεξιοτήτων που σχετίζονται με τη βιωσιμότητα και μπορούν να είναι επωφελείς για την οργανωσιακή απόδοση σε περιβάλλοντα με υψηλή αβεβαιότητα (Wolniaketal., 2023).

Τα οφέλη μερικών πρακτικών σχετικά με το περιβάλλον για την απόδοση των οργανισμών μπορούν να αξιολογηθούν με τις έννοιες της θεωρίας των δυναμικών δυνατοτήτων. Μια δυναμική δυνατότητα υποδηλώνει την ικανότητα μιας επιχείρησης να αναπτύσσει πόρους, όπως οργανωσιακές διαδικασίες, προκειμένου να αναδιαμορφώσει τις τρέχουσες δυνατότητες της και, ως εκ τούτου, να αντιμετωπίσει τις αλλαγές στο οργανωσιακό της περιβάλλον. Οι πρωτοβουλίες σχετικά με το περιβάλλον μπορεί να θεωρηθούν δυναμική δυνατότητα, επειδή κάνουν τους οργανισμούς να ακολουθούν τις αλλαγές στο συνολικό οργανωσιακό περιβάλλον τους και μπορούν να έχουν θετική επίπτωση στο ανταγωνιστικό κλίμα (Mirasetal., 2018). Για να μεταβληθούν οι βιώσιμες πρωτοβουλίες σε δυναμικές δυνατότητες που δημιουργούν ανταγωνιστικό κλίμα, οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες πρέπει να συνιστούν κομμάτι της οργανωσιακής στρατηγικής, να αποτελούν δυναμικά και καινοτόμα στοιχεία και η προσέγγισή τους να είναι μακροχρόνια. Με την ύπαρξη των συγκεκριμένων στοιχείων, επαληθεύεται ότι οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές πρακτικές προάγουν την εξατομίκευση στις απρόσμενες καταστάσεις της αγοράς και βελτιώνουν την αντοχή των οργανισμών (Selesetal., 2019).

Τα οφέλη που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποδεικνύουν τη δυναμική των κοινωνικών και περιβαλλοντικών πρακτικών. Αυτές οι πρακτικές έχουν τη δυνατότητα δημιουργίας ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και αντοχής σε απρόσμενες καταστάσεις όπως η οικονομική κρίση, με την προϋπόθεση ότι αυτού του είδους οι πρακτικές συνιστούν κομμάτι της οργανωσιακής στρατηγικής. Επομένως, οι συγκεκριμένες πρακτικές θα επιφέρουν στους οργανισμούς επαρκείς επιχειρηματικές αποδόσεις. Συνοπτικά, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η κατάσταση αμοιβαίου οφέλους μπορεί επίσης να συμβεί σε περιόδους οικονομικής κρίσης (Hamsal&Ichsan, 2020). Παρ' όλα αυτά, η

βιβλιογραφία δεν παρουσιάζει επαρκή στοιχεία για το συγκεκριμένο θέμα. Επομένως, ενόψει όλων των παραπάνω, υπάρχουν κάποια στοιχεία ότι οι πρακτικές σχετικά με το περιβάλλον ίσως να έχουν θετική και σημαντική συσχέτιση με τις οργανωσιακές αποδόσεις ακόμη και σε περιόδους οικονομικής κρίσης, λόγω ότι οι συγκεκριμένες πρακτικές έχουν τη δυνατότητα παράθεσης των χαρακτηριστικών δυναμικής ικανότητας και με αυτόν τον τρόπο δημιουργούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και αντοχή, ακόμη και σε ένα περιβάλλον που περιβάλλεται από αστάθεια(Wolniaket al., 2023).

Η δεύτερη γραμμή σκέψης, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, αναγνωρίζει τις επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων ως κίνδυνο για τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες.

Ένα μεγάλο εύρος μελετών έχουν ερευνήσει τα απρόσμενα γεγονότα που συνέβησαν κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης του 2008, λόγω ότι η συγκεκριμένη κρίση είχε άμεσες συνέπειες στις πρωτοβουλίες εταιρικής κοινωνικής ευθύνης σε αρκετούς οργανισμούς, εξαιτίας των εξαιρετικά δύσκολων καταστάσεων που αντιμετώπισαν με στόχο την επιβίωση τους. Ένα μεγάλο φάσμα κοινωνικών και περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών μειώθηκε αρκετά. Για παράδειγμα, στην Ισπανία μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, οι οργανισμοί περιόρισαν τις πρωτοβουλίες τους σχετικά με τα θέματα της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης. Επιπλέον, το ισπανικό κράτος περιόρισε τα κίνητρα που παρέχονταν στις επιχειρήσεις για την εφαρμογή περιβαλλοντικών πρακτικών. Επομένως, οι επιχειρήσεις της Ισπανίας έγιναν περισσότερο απρόθυμες στο να υιοθετήσουν περιβαλλοντικές πρακτικές ως συνέπεια της οικονομικής κατάστασης στη χώρα, αφού μερικοί διευθυντές επιχειρήσεων πίστευαν ότι η εφαρμογή περιβαλλοντικών πρακτικών ήταν δαπανηρή και όχι κατ' ανάγκη αποδοτική (Bhattacharyaetal., 2020). Επιπλέον, στην Ισπανία, μερικοί οργανισμοί περιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις πρακτικές οικολογικής καινοτομίας τους ώστε να περιορίσουν τις δαπάνες και, επομένως, να γίνουν ανταγωνιστικότεροι στην αγορά ή αντίστοιχα να επιβιώσουν. Σε μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο κράτος της Αυστραλίας, οι οικονομικές κρίσεις συνιστούν μεγάλο κίνδυνο για τις πρωτοβουλίες εθελοντισμού που έχουν ως στόχο τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Επιπροσθέτως, οι

οικονομικές κρίσεις μπορούν να προάγουν τη χαλάρωση των περιβαλλοντικών νομοθεσιών για τη διευκόλυνση της οικονομικής ανάκαμψης (Leon, 2017).

Οι επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων έχουν τη δυνατότητα απειλής των κοινωνικών και περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών επειδή, στην περίπτωση όπου μια επιχείρηση είναι οικονομικά αδύναμη, μερικές τοπικές πρακτικές, όπως οι πρακτικές που στοχεύουν στην κοινότητα, στη κοινωνική και περιβαλλοντική γνωστοποίηση ή στις συνηθισμένες πρακτικές, μπορούν να επηρεαστούν με αρνητικό τρόπο. Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι συγκεκριμένες περιβαλλοντικές και κοινωνικές πρακτικές που σχετίζονται με τη στρατηγική ενός οργανισμού δεν μπορούν, στα αλήθεια, να επηρεαστούν με αρνητικό τρόπο, εξαιτίας της χαρακτηριστικής δυνατότητας τους να λειτουργήσουν ως στοχευμένες ικανότητες και, επομένως, να βελτιώσουν την οργανωσιακή αντοχή. Δηλαδή, οι επιχειρήσεις έχουν δώσει προτεραιότητα σε ορισμένες πρωτοβουλίες και πρακτικές (Kalyuginaetal., 2021). Για παράδειγμα, κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι οργανισμοί περιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις επενδυτικές δραστηριότητες τους που αφορούσαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη κοινότητα, τα αγαθά και το περιβάλλον και τέλος το ανθρώπινο δυναμικό, ενώ αύξησαν τις επενδυτικές δραστηριότητες τους σε δύο στοχευμένες πρωτοβουλίες εταιρικής κοινωνικής ευθύνης όπου ήταν η ποικιλομορφία και η εταιρική διακυβέρνηση (Crifo, 2014).

Οι ενεργητικές περιβαλλοντικές στρατηγικές διασφαλίζουν μια κατάσταση κοινής ωφέλειας όπου βελτιώνονται τα οικονομικά και περιβαλλοντικά αποτελέσματα και η υλοποίηση τους στοχεύει στη συμπληρωματικότητα με άλλους είδους πόρους. Επιπροσθέτως, η συγκεκριμένη κατάσταση είναι άκρως σημαντική σε «έντονα» περιβάλλοντα, για παράδειγμα, υπό καταστάσεις έκτακτης αγοραίας ανάγκης. Ωστόσο, όπως εξηγήθηκε προηγουμένως, η κατάσταση αμοιβαίου οφέλους δεν έχει αποδειχθεί στη βιβλιογραφία στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος αγοράς που υφίσταται απρόβλεπτες καταστάσεις, όπως οι συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης (Kalyuginaetal., 2021). Επομένως, ενώ δεν έχει ακόμη δοθεί προφανής συγκατάθεση αναφορικά με την επίδραση των αποτελεσμάτων των οικονομικών κρίσεων στις πρωτοβουλίες σχετικά με το περιβάλλον, είναι ξεκάθαρο ότι οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να παίζουν

σημαντικό ρόλο μετριασμού στη σύνδεση ανάμεσα στις περιβαλλοντικές πρακτικές και τις ποικίλες διαστάσεις της απόδοσης (García-Benau et al., 2013).

3.2 Τα πακέτα δημοσιονομικής ενίσχυσης, η περιβαλλοντική πολιτική και οι επιχειρηματικοί κύκλοι

3.2.1 Η κλίμακα και το περιεχόμενο των πακέτων δημοσιονομικής ενίσχυσης

Πρακτικά, οι υπεύθυνοι των κυβερνήσεων έχουν κατανοήσει ότι υπήρξε εξήγηση για την αισθητή δημοσιονομική τόνωση υπό τις συνθήκες της οικονομικής κρίσης του 2009. Τα προγνωστικά στοιχεία υποδείκνυαν, παρ' όλα αυτά, ότι η τάση των διεθνών κινήτρων ήταν μη ικανοποιητική για να αποτρέψει τη μείωση της ανάπτυξης πολύ πιο κάτω από τη συνηθισμένη τάση που καταγράφηκε το 2009 και το 2010. Στα τέλη του 2008, ο Γενικός Διευθυντής του ΔΝΤ συνέστησε ότι, για τα κράτη-μέλη της G20, θα ήταν απαραίτητο ένα δημοσιονομικό κίνητρο διακριτικής ευχέρειας ύψους περίπου 2% του ετήσιου ΑΕΠ δεδομένου της σημαντικής επικείμενης οικονομικής κρίσης (Siallagan, 2021). Έπειτα, σε αλληπάλλληλες αναθεωρήσεις μέχρι τα μέσα του 2009, το ΔΝΤ έκανε διαφορετικές προβλέψεις και υπέθεσε ότι θα υπήρχε αύξηση του παγκόσμιου ΑΕΠ το 2009 κατά 3,6%, παρά την γνωστοποίηση των οικονομικών (βοηθητικών) πακέτων σε πολλά κράτη. Τα προγνωστικά στοιχεία για τη διεθνή ανάπτυξη το 2010 αναδιαμορφώθηκαν προς τα κάτω, κατά 0,5%, από τις αρχές έως τα μέσα του 2009, διατηρώντας τα ποσοστά σε χαμηλό βαθμό συγκριτικά με αυτά που επιτεύχθηκαν το 2007, αν και στη συνέχεια αναδιαμορφώθηκαν και πάλι προς τα πάνω, επειδή παρουσιάστηκαν στοιχεία ανάκαμψης σε πολλά κράτη όπου ξεκίνησαν να παρουσιάζουν και πάλι θετική, αν και μη σθεναρή, ανάπτυξη σε βάθος τριμήνου (Oh & Reis, 2012).

Τον μήνα Μάρτιο του 2009, αξιολογήθηκε ότι τα μέτρα διακριτικής ευχέρειας που είχαν εξαγγελθεί θα προσαύξαναν τα ετήσια δημοσιονομικά ελλείμματα για τα κράτη-μέλη της G20 σχεδόν 1,2% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο για τα έτη από το 2008 έως το 2010, συγκριτικά με τα αντίστοιχα του 2007, λίγο λιγότερο από αυτά που είχε υποδείξει το ΔΝΤ. Ωστόσο, λαμβανομένων υπόψη των αυτόματων σταθεροποιητών και των

διαρθρωτικών αλλαγών στα δημοσιονομικά ελλείμματα χωρίς διακριτική ευχέρεια, τα δημοσιονομικά κίνητρα εκτιμήθηκαν ότι θα είναι της τάξης των 3,8 ποσοστιαίων μονάδων σε σχέση με το 2007(όπου ήταν σημαντικά αλλά ανεπαρκή για να σταματήσει η περαιτέρω μείωση της παγκόσμιας παραγωγής κάτω από την τάση το 2009-10). Στη συνέχεια, για όσους έκαναν αποδεκτό το ζήτημα της ακτιβιστικής δημοσιονομικής πολιτικής, αποδείχθηκε ότι υπήρχε περιθώριο για ένα ιδιαίτερα μεγάλο έναυσμα εν γένει, από ότι είχε εφαρμοστεί παλαιότερα(Correa-Caroetal., 2021). Ο πίνακας 2, παρ' όλα αυτά, κάνει ξεκάθαρο ότι το πλαίσιο των εξόδων που καλύφθηκαν από το έλλειμμα κατά τη διακριτική ευχέρεια, διαφοροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό ανάμεσα στα κράτη-μέλη. Οι ανακλαστικοί σταθεροποιητές έχουν συντελέσει σε μεγαλύτερο βαθμό στο διεθνές αυτό έναυσμα από ότι στις ΗΠΑ ή την Κίνα, αφήνοντας μικρότερα επίπεδα διακριτικής ευχέρειας. Μερικά κράτη-μέλη, λαμβάνοντας υπόψη και το Ηνωμένο Βασίλειο, κατέγραψαν ραγδαία μείωση του διαρθρωτικού δημοσιονομικού ισοζυγίου τους (Zhangetal., 2012).

Πίνακας 5: Οι προβλέψεις του ΔΝΤ για την παγκόσμια ανάπτυξη για το 2001-02 (Πραγματικό ΑΕΠ)

Χώρα / Χρονολογία	Μάιος 2001	Οκτώβριος 2001	Δεκέμβριος 2001	Απρίλιος 2001	Σεπτέμβριος 2002
Παγκοσμίως	0,039	0,035	0,024	0,028	0,028
Προηγμένες οικονομίες	0,027	0,021	0,008	0,017	0,017
Ευρωζώνη	0,028	0,022	0,012	0,014	0,009
ΗΠΑ	0,025	0,022	0,007	0,023	0,022
Ηνωμένο Βασίλειο	0,028	0,024	0,018	0,020	0,017
Ανεπτυγμένες οικονομίες	0,056	0,053	0,044	0,043	0,042
Κίνα	0,071	0,071	0,068	0,07	0,075

(Πηγή : Zhangetal., 2012)

Η αναλογία των δημοσιονομικών κινήτρων που σχετίζονται με τις περιβαλλοντικές πολιτικές δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ορθότητα. Οι κυβερνητικές ανακοινώσεις δεν ήταν πάντοτε ακριβείς σχετικά με τον τρόπο κατανομής των πρόσθετων δαπανών

μεταξύ των διαφορετικών στόχων ή κατά την περίοδο κατά την οποία αναμένεται να πραγματοποιηθούν οι εκταμιεύσεις. Μερικές από τις μεταβολές στους κρατικούς προϋπολογισμούς εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, μπορεί να σχετίζονται με τις δαπάνες σχετικά με το περιβάλλον, όπως για παράδειγμα οι αυξήσεις των επιχορηγήσεων στα μέσα μαζικής μεταφοράς, δεδομένου ότι θα αυξάνονταν τα λειτουργικά ελλείμματα. Ο διαχωρισμός της έννοιας του περιβαλλοντικού κόστους δεν αποτελεί μια απλή υπόθεση. Για παράδειγμα, μερικά κράτη πραγματοποίησαν μεγάλες επενδυτικές δραστηριότητες σε σιδηροδρομικούς σταθμούς. Αυτή η κίνηση μπορεί να μείωσε σε μεγάλο βαθμό τη συμφόρηση στα αστικά κέντρα και τη ρύπανση από τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, αλλά αύξησε το συνολικό κόστος των καυσίμων των μεταφορικών μέσων (Aizenman&Pasricha, 2013). Οι επιπτώσεις στις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου προκύπτουν από το εύρος των καυσίμων στο σιδηροδρομικό δίκτυο. Στο γαλλικό κράτος, όπου το σιδηροδρομικό δίκτυο υψηλής ταχύτητας ρευματοδοτείται και η επιπρόσθετη ηλεκτρική ενέργεια σε βάθος χρόνου θα παράγεται από τη πυρηνική ενέργεια, αναμένεται να περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό. Όταν χρησιμοποιείται πετρέλαιο κίνησης ή ηλεκτρική ενέργεια, που παράγεται από σταθμούς ηλεκτροπαραγωγής με καύση άνθρακα, το αποτέλεσμα είναι λιγότερο σαφές, ιδίως όταν περιλαμβάνονται οι εκπομπές αερίων που συνδέονται με την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου (Jotwani et al., 2012).

Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένα γενικότερο πλαίσιο του περιβαλλοντικού στοιχείου των μέτρων διακριτικής ευχέρειας. Η HSBC (2009) παρακολούθησε πρωτοβουλίες παροχής κινήτρων και προσπάθησε να προσδιορίσει τις «πράσινες» δαπάνες που ορίζονται ευρέως ώστε να περιλαμβάνουν επενδυτικά ή φορολογικά κίνητρα για ενέργεια χαμηλών εκπομπών άνθρακα (κυρίως ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και δέσμευση και αποθήκευση άνθρακα), βελτιωμένη ενεργειακή απόδοση και διαχείριση υδάτων και αποβλήτων (πίνακας 3). Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι κυβερνήσεις υποσχέθηκαν μεγαλύτερη χρηματοδότηση για βελτιώσεις στα σιδηροδρομικά δίκτυα, τα δίκτυα ηλεκτρικής ενέργειας και την ενεργειακή απόδοση των κτιρίων (Mollick&Vianna, 2023). Τα σχέδια των δαπανών για την ανάπτυξη των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας ανήλθαν σε λιγότερο από το 10% του συνόλου. Ανάμεσα στις αναπτυχθείσες οικονομίες, η αναλογία των ολοκληρωμένων

προγραμμάτων τόνωσης της οικονομίας που αντικατόπτριζε τις «πράσινες» πρακτικές, παρουσίαζε διακυμάνσεις από 1,3% στο κράτος της Ιταλίας έως 78,8% στο κράτος της Νότιας Κορέας. Υπήρξε μικρός συσχετισμός ανάμεσα στην αύξηση των δαπανών για πράσινα έργα και στις κατά κεφαλήν εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου (Székelyetal., 2011).

Πίνακας 6 : Προβλέψεις του ΔΝΤ για την παγκόσμια ανάπτυξη για το 2009-10 (Πραγματικό ΑΕΠ)

Χώρα / Χρονολογία	Ιανουάριος 2009	Απρίλιος 2009	Ιούλιος 2009	Οκτώβριος 2009
Παγκοσμίως	0,03	0,019	0,025	0,031
Προηγμένες οικονομίες	0,011	0	0,006	0,013
Ευρωζώνη	0,002	-0,004	-0,003	0,003
ΗΠΑ	0,016	0	0,008	0,015
Ηνωμένο Βασίλειο	0,002	-0,004	0,002	0,009
Ανεπτυγμένες οικονομίες	0,05	0,04	0,047	0,051
Κίνα	0,08	0,075	0,085	0,09

(Πηγή : Mollick&Vianna, 2023)

Γενικότερα, στα μέσα του 2009, η HSBC υποσχέθηκε να παρέχει ένα κονδύλι ύψους σχεδόν 500 δισεκατομμυρίων δολαρίων για «πράσινα» έργα, από τα οποία σχεδόν τα δύο τρίτα ενδεχομένως να εκταμιεύονταν το 2009 και το 2010. Η συγκεκριμένη χρηματοδότηση ήταν περίπου το 20% παραπάνω από τη χρηματοδότηση που είχε αναγγελθεί στις αρχές του έτους. Παρ' όλα αυτά, η παροχή χρημάτων έγινε με πιο αργό ρυθμό από ότι είχε προγραμματιστεί, πράγμα που διαπιστώθηκε από τα ζητήματα επικαιρότητας ενός μεγάλου εύρους περιβαλλοντικών εγχειρημάτων. Η HSBC ανέφερε ότι τα πρώτα χρήματα παρήχθησαν για τους τομείς υποδομών, με χαμηλότερο ποσοστό χρημάτων για τη μετάβαση σε ενέργειες χαμηλών εκπομπών άνθρακα (Agnello&Sousa, 2011). Το γεγονός αυτό μπορεί να αντιπροσώπευε τις αναβολές στον σχεδιασμό και την αναγκαιότητα για έρευνα εις βάθος, την εμπειρία και τη «μάθηση στην πράξη» αναφορικά με την υλοποίηση των ανανεώσιμων τεχνολογιών, πράγμα που υποδείκνυε

ότι η συγκεκριμένη συνιστώσα της αλλαγής σε μια οικονομία χαμηλών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα είχε αρκετές απαιτήσεις με στόχο να επιταχυνθεί και, επομένως, δεν θα πρέπει να αποτελεί επαρκή ένδειξη για παροδικές αυξήσεις των δημόσιων δαπανών. Είναι ίσως σημαντικό να τονιστεί το γεγονός ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί προγράμματα για τη προώθηση της αυξανόμενης ενεργειακής απόδοσης για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (Linetal., 2014).

Για να τεθεί το μέγεθος των προγραμματισμένων δαπανών σε εξέλιξη, έπρεπε να εξεταστούν οι επενδύσεις που ενδεχομένως να ήταν απαραίτητες για να κινηθεί η παγκόσμια οικονομία σε τροχιά χαμηλών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, σε συνδυασμό με τη φιλοδοξία να διατηρηθεί η υπερθέρμανση του πλανήτη σε λιγότερο από 2°C. Το ετήσιο πρόσθετο επενδυτικό κόστος που απαιτήθηκε, ανήλθε σε 320 δισεκατομμύρια ευρώ έως το 2015. Αυτό είναι παρόμοιο με την εκτίμηση του Διεθνούς Οργανισμού Ενέργειας για το πιθανό πρόσθετο κόστος παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας που απαιτείται για τη μείωση των αερίων του θερμοκηπίου και την εκτίμηση της UNFCCC για τις ακαθάριστες πρόσθετες επενδυτικές ροές που απαιτούνται έως το 2030 (Correa-Carotetal., 2018). Παρ' όλα αυτά, οι δαπάνες τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου τομέα για τη βιώσιμη ενέργεια περιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από 20% το δεύτερο μισό του 2008, συγκριτικά με το 2007, από την στιγμή που ξέσπασε η οικονομική κρίση, με βάση τη New Energy Finance, όπου προέβλεψε μείωση των επενδύσεων της τάξεως του 26-38% σε πράσινα έργα το 2009 (Coenenetal., 2012). Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι οι πρόσθετες «πράσινες» δαπάνες, ενώ παρουσίαζαν σημαντική ώθηση στις περιβαλλοντικές δαπάνες από τις δημόσιες αρχές και, ως εκ τούτου, ενίσχυση των περιβαλλοντικών πολιτικών, δεν επαρκούσαν για την αντιμετώπιση της πρόκλησης της κλιματικής αλλαγής, δηλαδή του μεγαλύτερου περιβαλλοντικού προβλήματος που αντιμετώπισαν οι κυβερνήσεις. Επιπλέον, ορισμένες από τις διακριτικές κρατικές δαπάνες, όπως οι δαπάνες για την επέκταση των οδικών δικτύων, ενδεχομένως να είχαν επιβλαβείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις (Freedmanetal., 2010).

3.2.2 Η περιβαλλοντική πολιτική και οι επιχειρηματικοί κύκλοι

Υπήρχαν πολύ ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της αξιοποίησης των ευκαιριών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2009 για την εφαρμογή πιο επιθετικών περιβαλλοντικών πολιτικών και, ειδικότερα, για την ανάληψη δημόσιων δαπανών για περιβαλλοντικά δημόσια αγαθά και για τη διόρθωση των ανεπαρειών της αγοράς. Ωστόσο, τα διδάγματα για τον τρόπο προσαρμογής των μέσων πολιτικής ενόψει των οικονομικών κύκλων, δεδομένου ενός αποτελεσματικού πλαισίου περιβαλλοντικής πολιτικής, δεν είναι τόσο προφανή (Jotwani et al., 2012).

Πρώτον, μια πιθανή αντίρρηση των περιβαλλοντολόγων για την αύξηση των δημόσιων δαπανών για περιβαλλοντικούς στόχους σε μια κατάσταση ύφεσης, πιθανώς να αύξανε τις δαπάνες γενικότερα σε ολόκληρη την οικονομία, συμπεριλαμβανομένης της κατανάλωσης και των επενδύσεων που βλάπτουν είτε άμεσα είτε έμμεσα το περιβάλλον. Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα αναγνωρίζεται συχνά ως όφελος (αποτελεί ένα από τα κριτήρια που μεταβάλλουν την εκτίμηση κόστους-οφέλους υπέρ παροδικά του υψηλότερου ποσού δαπανών για δημόσια αγαθά) (Watt & Nikolova, 2009). Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε να επιφέρει μεγαλύτερες ανεπιθύμητες περιβαλλοντικές επιπτώσεις και να συνεισφέρει στην μεγαλύτερη μείωση του φυσικού κεφαλαίου. Σε μερικά κράτη, οι επενδυτικές δραστηριότητες τόσο σε ανθρώπινο όσο και σε μεταποιημένο κεφάλαιο, δεν ήταν αρκετές για να αντικαταστήσουν την μείωση του φυσικού κεφαλαίου και συνεχίζουν να υπάρχουν ερωτηματικά αναφορικά με τη πιθανότητα υποκατάστασης του μεταποιημένου από το φυσικό κεφάλαιο (Belke, 2009).

Ωστόσο, η οικονομική κρίση είναι ένας πολύ αναποτελεσματικός τρόπος μείωσης της περιβαλλοντικής ζημίας που συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη, δεδομένης της μη διάκρισης των τμημάτων κεφαλαίου και της ακούσιας ανεργίας που δημιουργεί. Αντ' αυτού, οι αποτυχίες της αγοράς που επιτρέπουν την ανάπτυξη να είναι σε μεγάλο βαθμό μειωμένη, πρέπει να αντιμετωπίζονται μέσω της προώθησης της ανάπτυξης (Correa-Caroe et al., 2021). Αναφορικά με τις μακροοικονομικές μεταρρυθμίσεις, αρκετές τυχαίες ανεπιθύμητες επιπτώσεις παρουσιάζονται από ένα εύρος περιπτώσεων, όταν το συγκεκριμένο είδος μεταρρυθμίσεων που επιφέρουν ανάπτυξη, υλοποιούνται ενώ δεν λαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό υπόψη άλλους είδους ελαττώματα πολιτικής, αγοράς ή θεσμικά ελαττώματα. Η λύση δεν είναι γενικότερα η αντιστροφή των πρωταρχικών μεταρρυθμίσεων στο συνολικό οικονομικό πλαίσιο, αλλά ίσως η αρχική υλοποίηση των

επιπρόσθετων βοηθητικών μέτρων που εξαλείφουν τα συγκεκριμένα ελαττώματα (Siallagan, 2021).

Αυτό πάει να πει ότι οι δαπάνες που χρησιμοποιούνται για τη τόνωση των καταστάσεων θα πρέπει να ιεραρχούνται και να δίνεται προτεραιότητα στις δημόσιες επενδύσεις για τη προστασία του φυσικού κεφαλαίου, εμπεριέχοντας την ικανότητα της γης να συγκρατεί τα αέρια του θερμοκηπίου, σε βάρος της αυξημένης κατανάλωσης. Υπάρχει επιπλέον το ενδεχόμενο να προκληθούν αξιοσημείωτες μακροπρόθεσμες μεταβολές στις αντίστοιχες τιμές και στον συμβιβασμό ανάμεσα στο τομέα της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, κυρίως στα βιομηχανικά κράτη, και να παρέχει στις γενιές του μέλλοντος περισσότερο φυσικό κεφάλαιο και λιγότερο μεταποιημένο κεφάλαιο από ότι θα αποδίδονταν σε ένα πλαίσιο αγοράς δίχως πολιτική παρέμβαση. Στο ενδεχόμενο της κλιματικής αλλαγής, η επίσπευση της ανάπτυξης υποδηλώνει επιπλέον τη ρήξη της σχέσης ανάμεσα στη κατανάλωση και στις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου (Aizenman&Pasricha, 2013).

Δεύτερον, οι επιχειρηματικοί κύκλοι διαφοροποιούνται ως προς τα αντικείμενα τους. Υπάρχουν ασθενέστερα επιχειρήματα για πρόσθετες δαπάνες που χρηματοδοτούνται από το έλλειμμα σε περιόδους ύφεσης που προκαλούνται από δυσμενείς διαταραχές από την πλευρά της προσφοράς, από ότι σε εκείνες που προκαλούνται από αυτόνομες μειώσεις της ζήτησης του ιδιωτικού τομέα. Υπάρχουν επιπροσθέτως λιγότερες πιθανότητες όταν παρουσιάζεται περιορισμός από μειώσεις της ονομαστικής ζήτησης που προκύπτει από την πολιτική (π.χ. για να περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό ο πληθωρισμός εντός ενός πεδίου στόχευσης για τον γενικότερο πληθωρισμό) (Mollick&Vianna, 2023). Μια οικονομική κρίση που σχετίζεται με μερικούς οικονομικούς κύκλους, έχει τη δυνατότητα μεταβολής των μηχανισμών μετάδοσης της δημοσιονομικής και της νομισματικής πολιτικής, με μεθόδους που συνεχίζουν να εξετάζονται. Οπότε, οι προοπτικές του ευκαιριακού ανασχεδιασμού και της χρηματοδότησης των επενδύσεων σχετικά με το περιβάλλον εξαρτώνται από τις ειδικές καταστάσεις της οικονομικής κρίσης (Agnello&Sousa, 2011).

Τρίτον, η διάδοση των οικονομικών κύκλων δεν είναι ακόμη πλήρως κατανοητή. Η προσέγγιση του πραγματικού επιχειρηματικού κύκλου, τονίζει τις καταστάσεις των διακυμάνσεων που σχετίζονται με τη παραγωγικότητα και συχνά αποκλείει την ακούσια ανεργία μέσω υποθέσεων. Η νέα κεινσιανή στρατηγική που στοχεύει στις πραγματικές δύσκολες καταστάσεις, δεν ταυτίζεται με ακόμη μια επικρατούσα άποψη αναφορικά με την πηγή των συγκεκριμένων δύσκολων καταστάσεων ή αν υπάρχει μεγαλύτερη επίδραση στους μισθούς ή γενικότερα στις τιμές. Τα μικροοικονομικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι τιμές μπορεί να είναι αρκετά εύκαμπτες με στόχο να προκύψει το συμπέρασμα ότι τα μακροοικονομικά πρότυπα αναπαράγουν βασικούς συσχετισμούς των μακροοικονομικών στοιχείων (Correa-Caroetal., 2018). Τα μικροοικονομικά θεμέλια των μακροοικονομικών μοντέλων σε αυτή την περίπτωση δεν διατυπώνονται πάντα με τρόπο που να ευνοεί τη διεξαγωγή μιας ανάλυσης ευημερίας σε ένα δεύτερο καλύτερο πλαίσιο. Οι πολιτικοί πειραματισμοί στοχεύουν συχνά στη νομισματική πολιτική ή, σε μερικές περιπτώσεις, στη δημοσιονομική πολιτική, αλλά όχι στις φορολογικές μεθόδους για την μεταχείριση των ενδότερων αιτίων των τάσεων του οικονομικού κύκλου ως απόκριση των συγκεκριμένων τάσεων. Έως τώρα, έχει μελετηθεί σε μικρό βαθμό η μέθοδος όπου οι ποικίλες υποθέσεις αναφορικά με το χαρακτήρα των επιχειρηματικών κύκλων, θα μπορούσαν να επιδράσουν στις βέλτιστες πολιτικές σχετικά με το περιβάλλον, ωστόσο, έχουν ληφθεί μερικά μέτρα προς την συγκεκριμένη κατεύθυνση (Freedmanetal., 2010).

Τέταρτον, οι οικονομικοί κύκλοι είναι ανέφικτο να εκτιμηθούν και υπάρχει ανάγκη χρόνου για να προσδιοριστεί πότε έχει πραγματοποιηθεί μια νέα τάση διακύμανσης. Δεδομένου ότι οι οικονομικοί κύκλοι είναι στοχαστικοί, είναι πολύ δύσκολο για τις δημόσιες αρχές να σχεδιάσουν εκ των προτέρων τον προγραμματισμό έργων δημόσιων δαπανών κατά τρόπο ώστε να εξομαλυνθούν οι κατώτατες τιμές και οι αιχμές της ζήτησης του ιδιωτικού τομέα και να επωφεληθούν από περιόδους χαμηλότερου ευκαιριακού κόστους. Επίσης, ακόμη και αν υπήρχε επιδίωξη να εξατομικευτούν οι περιβαλλοντικοί φόροι ως απόκριση στις τάσεις των διακυμάνσεων, δεν θα ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί εγκαίρως, δεδομένων των μεθόδων του κυβερνητικού προϋπολογισμού (Belke, 2009).

Πέμπτον, ο τομέας των δημοσιονομικών κινήτρων εξαρτάται από το πόσο ανεπτυγμένη είναι ο τομέας που εξετάζει τις αντίστοιχες δράσεις. Υπάρχουν περισσότερα όρια στις μικρές, ανοικτές οικονομίες που ανταποκρίνονται στις περιπτώσεις διακυμάνσεων που σχετίζονται με συγκεκριμένους τομείς. Το ίδιο ισχύει και για το «πράσινο» στοιχείο των κριτηρίων διακριτικής ευχέρειας (Oh&Reis, 2012).

Έκτον, οι συνέπειες των οικονομικών κύκλων για τη καθιέρωση ενός νέου πλαισίου περιβαλλοντικής πολιτικής και οι επιπτώσεις για τις μεταρρυθμίσεις των πολιτικών μέσων εντός ενός σταθερού πλαισίου, μπορεί να διαφοροποιούνται. Όσον αφορά τις πολιτικές για την ανάσχεση της κλιματικής αλλαγής, τα επιχειρήματα υπέρ της θέσπισης ενός καθεστώτος τιμολόγησης του άνθρακα το συντομότερο δυνατόν είναι ισχυρά, εν μέρει λόγω του χαμηλότερου ευκαιριακού κόστους των σχετικών δαπανών εγκατάστασης. Σχετικά με το τρόπο διακύμανσης των τιμών του άνθρακα συγκριτικά με άλλες τιμές κατά τη περίοδο ενός οικονομικού κύκλου, αποτελεί ένα άλλου είδους ζήτημα που πρέπει να τεθεί προς απάντηση. Είναι επίσης δυνητικά σημαντικό στοιχείο, δεδομένου ότι οι φόροι άνθρακα είναι απίθανο να προσαρμοστούν εγκαίρως, ως ανταπόκριση σε καταστάσεις διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου, αλλά οι τιμές των εκπομπών άνθρακα σε ένα σύστημα ανώτατων ορίων και εμπορίας είναι πιθανό να έχουν έντονη διακύμανση (Zhangetal., 2012).

Επαληθεύτηκε με βάση τα παραπάνω ότι η μείωση της τιμής του άνθρακα μπορεί να συνιστά λύση σε ένα σενάριο οικονομικής απρόσμενης ύφεσης. Αυτό αντικατοπτρίζει μια μεταβολή στη σχέση ανάμεσα στην ευημερία των σημερινών και των μελλοντικών γενεών, όχι ωστόσο σε έναν υπό έλεγχο περιορισμό της τιμής του άνθρακα ως κομμάτι μιας συνολικής δημοσιονομικής τόνωσης. Συνολικά, οι φόροι για περιβαλλοντικά θέματα δεν αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη χρησιμοποίηση τους ως φορολογικά μέσα, επειδή οι μεταβατικές αλλαγές τους, για αποκλειστικά δημοσιονομικά αίτια, μπορεί να παραποιήσουν τις αντίστοιχες τιμές (συμπεριλαμβανομένων των φόρων) μακριά από τις αντίστοιχες «σκιώδεις» τιμές τους (Jotwanietal., 2012). Στην περίπτωση της τιμής των εκπομπών άνθρακα, η παρατήρηση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι τιμές της ενέργειας τείνουν να είναι πιο ευέλικτες από τις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών με μεγαλύτερη ένταση εργασίας, με

αποτέλεσμα η πτώση της τιμής του άνθρακα ενόψει ύφεσης, που οφείλεται στη ζήτηση, να επιδεινώσει τη στρέβλωση των σχετικών τιμών (συμπεριλαμβανομένων των φόρων) στο σύνολο της οικονομίας (Székelyetal., 2011). Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι σχετικές «σκιώδεις» τιμές είναι πιθανό να επηρεαστούν από μακροοικονομικές υφέσεις, επομένως η εστίαση στη «σωστή διαμόρφωση των τιμών» και η μη εφαρμογή της χρήσης των περιβαλλοντικών φόρων ως φορολογικών ρυθμιστικών αρχών δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι οι εν λόγω φόροι θα πρέπει να είναι αμετάβλητοι στον οικονομικό κύκλο (Linetal., 2014).

Ένας τομέας έρευνας που θα μπορούσε να ρίξει φως στο πώς οι περιβαλλοντικοί φόροι γενικά και η τιμή του άνθρακα ειδικά, θα πρέπει να μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου, είναι η λεγόμενη βιβλιογραφία του «διπλού μερίσματος». Η συγκεκριμένη βιβλιογραφία στοχεύει στο ότι όταν υπάρχει ανεπάρκεια στην αγορά και δεν υπάρχουν τα πρώτα βέλτιστα πολιτικά μέσα, όπως οι ενιαίοι φόροι και οι επιχορηγήσεις, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις των πολιτικών σχετικά με το περιβάλλον για άλλους πολιτικούς στόχους. Συγκεκριμένα, τα έσοδα που προκύπτουν από περιβαλλοντικούς φόρους μπορούν να χρησιμεύσουν για τον περιορισμό των φόρων «διαστρέβλωσης» σε άλλα πεδία της οικονομίας. Το σημείο εκκίνησης αποτελεί σημαντικό στοιχείο. Εάν οι περιβαλλοντικοί φόροι τεθούν σε εφαρμογή από το μηδέν σε έναν περιβάλλον όπου το μεγαλύτερο εύρος των φόρων έχει ήδη προσδιοριστεί σε ένα βέλτιστο σημείο, λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς που υπάρχουν, αυτό το "διπλό μέρισμα" δεν θα υπάρξει (Coenenetal., 2012).

Οι Bovenberg και Van der Ploeg (1996, 1998) διερεύνησαν την αλληλεπίδραση της περιβαλλοντικής φορολογίας με τους ιδιαίτερους μισθούς σε καταστάσεις πραγματικής κατανάλωσης, όπου αποτελεί μια στρέβλωση της αγοράς που προκαλεί ακούσια ανεργία. Οι δημοσιονομικοί περιορισμοί υποτίθεται ότι αποκλείουν τις ευκαιρίες απασχόλησης για τη διόρθωση αυτού του προβλήματος. Η εισαγωγή περιβαλλοντικής φορολογίας εκ του μηδενός θα μπορούσε να βελτιώσει το περιβάλλον (πτυχή Pigovian), να αυξήσει την απασχόληση (επιτρέποντας τη μείωση των ιδιαίτερων φόρων εργασίας) και να αυξήσει τις αποδόσεις σε άλλους σταθερούς συντελεστές παραγωγής (π.χ. επιχειρηματίες) (Watt&Nikolova, 2009).

Το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι ότι η υλοποίηση ενός νέου καθεστώτος πολιτικής σχετικά με το περιβάλλον σε μια χρονική στιγμή με υψηλά επίπεδα ανεργίας που προκύπτουν από μειωμένους μισθούς, θα συνιστούσε βελτίωση της ευημερίας σε διάφορους τομείς. Παρ' όλα αυτά, ξεκινώντας από μια κατάσταση όπου οι φόροι σχετικά με το περιβάλλον ήταν ήδη ουσιαστικοί, αν όχι αρκετά υψηλοί, το ενδεχόμενο του τριπλού μερίσματος θα είχε λιγότερες πιθανότητες να πραγματοποιηθεί (Correa-Caroetal., 2018). Η μη ύπαρξη πάγιου παραγωγικού συντελεστή (π.χ. εξαιτίας της ενεργοποίησης της οικονομίας ή του μεγαλύτερου χρονικού περιθωρίου του επιδιωκόμενου σχεδίου) θα συνιστούσε πιο πιθανό τον αντίκτυπο του περιβαλλοντικού φόρου στην εργασία, περιορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την απασχόληση. Οπότε, η αύξηση των περιβαλλοντικών φορολογικών δεικτών ως λύση σε μια περίπτωση διακύμανσης που θα αύξανε τα επίπεδα ανεργίας, δεν θα αποτελούσε κατ' ανάγκη ένα καλό σχέδιο για την υλοποίηση του (Mollick&Vianna, 2023).

Οι Chang et al (2009) ανέλυσαν ένα μοντέλο πραγματικού επιχειρηματικού κύκλου που περιελάμβανε τόσο τις εξωτερικότητες της ρύπανσης στην ευημερία και την παραγωγή όσο και τη μονοπωλιακή ισχύ μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι Chang et al (2009) συνειδητοποίησαν ότι ο κοινωνικά βέλτιστος φόρος ρύπανσης θα πρέπει να περιοριστεί σε περιόδους οικονομικής κρίσης, έτσι ώστε να ενδυναμωθεί ο τομέας της απασχόλησης (Siallagan, 2021). Η περιγραφή όμως των ερευνητών για τον «κεϋνσιανό τύπο σταθεροποιητή που σχεδιάστηκε για να μετριάξει τις διακυμάνσεις του επιχειρηματικού κύκλου» φάνηκε εσφαλμένη, δεδομένης της έλλειψης οποιωνδήποτε κεϋνσιανών χαρακτηριστικών στο μοντέλο τους. Για ακόμη μια φορά, παρ' όλα αυτά, το πρότυπο παρουσιάζει τις μεθόδους όπου η περιβαλλοντική φορολογία δεν πρέπει να διερευνάται ξεχωριστά από τα λοιπά πολιτικά μέσα και τις στρεβλώσεις στην οικονομία, όταν οι γενικότεροι προσδιορισμοί ισορροπίας θα μπορούσαν να είναι σημαντικοί (Correa-Caroetal., 2021).

Στο σενάριο των πολιτικών για την κλιματική αλλαγή, η επικρατούσα προσέγγιση Pigovian συμπεραίνει ότι η τιμή του άνθρακα δεν θα πρέπει να μεταβάλλεται στις βραχυχρόνιες μακροοικονομικές συνθήκες διακυμάνσεων που εκτοπίζονται γύρω από

τις καθοδικές καμπύλες οριακού κόστους που αντιμετωπίζουν οι οργανισμοί, αν και η συσσώρευση των απαιτητικών καταστάσεων μπορεί να αιτιολογεί τις εξατομικεύσεις των τιμών. Ωστόσο, η τιμολόγηση του άνθρακα μπορεί επίσης να έχει και άλλες επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομίας (Linetal., 2014). Για παράδειγμα, η πτώση των τιμών των εκπομπών άνθρακα σε μια ύφεση που προκαλείται από τη ζήτηση, μειώνει την επιβάρυνση του μετριασμού της κλιματικής αλλαγής για την ομάδα που πλήττεται από την ύφεση, ενώ μεταβάλλει επίσης τις σχετικές τιμές της ενέργειας από ορυκτά καύσιμα και άλλες εισροές στην παραγωγή, ορισμένες από τις οποίες μπορεί να πλήττονται από ουσιαστικές δυσκαμψίες. Αλλά αυτό μπορεί να επιδεινώσει την κακή κατανομή των πόρων μεταξύ τομέων και επιχειρήσεων, βοηθώντας παράλληλα τη μακροοικονομική προσαρμογή (Coenenetal., 2012).

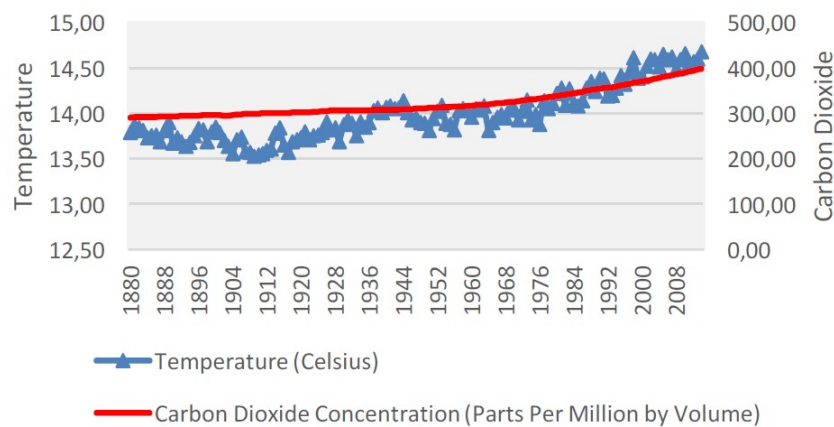
Μολονότι η μεταβλητότητα των τιμών των εκπομπών άνθρακα στο σύστημα εμπορίας εκπομπών της ΕΕ φαίνεται μάλλον υπερβολική (εν μέρει επειδή το καθεστώς πολιτικής ήταν αβέβαιο και επειδή η ρευστότητα της αγοράς εξακολουθεί να έχει περιθώρια βελτίωσης, καθώς και λόγω του χαρακτήρα των ποσοστώσεων άνθρακα που μοιάζει με περιουσιακό στοιχείο), διάφορες εκτιμήσεις υποδηλώνουν ότι απαιτείται προσεκτική ανάλυση προτού απορριφθεί η πιθανότητα να είναι επιθυμητή κάποια ανταπόκριση της τιμής των εκπομπών άνθρακα στον οικονομικό κύκλο. Αυτό αποτελεί ένα σημαντικό ενδεχόμενο του επιχειρήματος, ότι η ευπείθεια της δημόσιας οικονομικής κατάστασης θα πρέπει τόσο να λάβει υπόψη τις συνολικές συνέπειες ισορροπίας των ενδεχόμενων πολιτικών όσο και να εξετάσει ένα εύρος περιορισμών που καθίστανται αναγκαίοι από την πολιτική οικονομία και τις αποτυχίες της αγοράς (Aizenman&Pasricha, 2013).

3.3 Οικονομική κρίση, δημόσιος περιορισμός και περιβαλλοντικά θέματα

3.3.1 Το περιβάλλον ως παγκόσμιο δημόσιο καλό και οι περιβαλλοντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η ρύπανση του περιβάλλοντος έγινε ένα από τα σημαντικότερα παγκόσμια ζητήματα του σήμερα. Ως συνέπεια της επίσπευσης της μεθόδου της αστικοποίησης, της

ενοποίησης των βιομηχανικών εγχειρημάτων, της βαθμιαίας εκτόπισης των συνθετικών αντί των φυσικών αγαθών και της ανοδικής ενιαίας κατανάλωσης, έχει γίνει αντιληπτή η αύξηση της οικοκτονίας¹. Τα πιο κρίσιμα περιβαλλοντικά προβλήματα της σημερινής εποχής μπορεί να καταγραφούν ως η υπερθέρμανση του πλανήτη, η καταστροφή του στρώματος του όζοντος, η τήξη των παγετώνων, η εξαφάνιση της βιολογικής ποικιλότητας, η εξαφάνιση των τροπικών δασών, η μείωση των διαθέσιμων αποθεμάτων νερού και ο περιορισμός των καλλιεργούμενων εδαφών (Sahin&Yilmaz, 2017). Η συνέπεια των διεθνών περιβαλλοντικών προβλημάτων σε όλον τον πλανήτη παρουσιάζεται στην εικόνα 4. Με βάση τη συγκεκριμένη εικόνα, όπου αναδεικνύονται οι τιμές της διεθνούς θερμότητας στην αριστερή στήλη και του συνόλου του διοξειδίου του άνθρακα στην δεξιά στήλη, παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση και στις δύο τιμές κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και η προαναφερόμενη αύξηση έφτασε στη μέγιστη τιμή της στην υπό εξεταζόμενη περίοδο. Αυτό είναι σημαντικό όσον αφορά την ένδειξη των περιβαλλοντικών ζητημάτων, τα οποία ξεκίνησαν σε μεγάλο βαθμό με τη βιομηχανική επανάσταση, και έγιναν πιο εμφανή σήμερα (Hajdari&Hadzimustafa, 2023).



Εικόνα 4 : Τα στοιχεία της υπερθέρμανσης του πλανήτη και της συγκέντρωσης του διοξειδίου του άνθρακα

(Πηγή : Hajdari&Hadzimustafa, 2023)

¹Οικοκτονία είναι η καταστροφή του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο

Τα περιβαλλοντικά ζητήματα έλαβαν διαστάσεις που μπορεί να απειλήσουν το μέλλον των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, το περιβάλλον προσδιορίζεται πλέον ως καθημερινή αξία σε όλον τον κόσμο και αποτελεί διεθνές δημόσιο προνόμιο ως μέρος της αύξησης της ενημέρωσης για την διαφύλαξη της οικολογικής ισορροπίας. Προς το παρόν, είναι πλέον αποδεκτή η αναγκαιότητα διαχείρισης της οικονομικής επέκτασης και της διαδικασίας ανάπτυξης με τέτοιο τρόπο που να αναπτύσσει ένα σύνολο με αρχές περιβαλλοντικής προστασίας και βιωσιμότητας των φυσικών πόρων. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, η διασφάλιση του κανόνα της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας ταξινομήθηκε ανάμεσα στους αναπτυξιακούς στόχους της χιλιετίας των Ηνωμένων Εθνών (Tienhaara, 2010).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει προσδιοριστεί ως μια από τις παγκόσμιες οργανώσεις, όπου η εποπτεία των περιβαλλοντικών πολιτικών πραγματοποιείται με την πιο πετυχημένη μέθοδο. Η αρχή των περιβαλλοντικών πολιτικών της ΕΕ ξεκινάει από το έτος 1972, δηλαδή αμέσως μετά τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον το 1972. Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος των σημερινών περιβαλλοντικών προτύπων συγκροτήθηκε στο πλαίσιο των κανονισμών που τέθηκαν σε εφαρμογή τη δεκαετία του 1990. Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με το περιβάλλον, όπου η πλειονότητα τους συνίσταται από κράτη που έχουν υψηλή παραγωγική και καταναλωτική επάρκεια και σύγχρονα υποδείγματα ζωής, προγραμματίστηκαν σύμφωνα με την βιώσιμη ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος. Οι συγκεκριμένες πολιτικές ταξινομήθηκαν υπό τους τίτλους της δημόσιας υγείας, της βιώσιμης παραγωγής και κατανάλωσης, των καθαρών πηγών ενέργειας, της προστασίας των φυσικών πόρων, της κλιματικής αλλαγής και των βιώσιμων μεταφορών στο έγγραφο της Στρατηγικής για την Βιώσιμη Ανάπτυξη (Sustainable Development Strategy) της ΕΕ (Antoniades&Antonarakis, 2022).

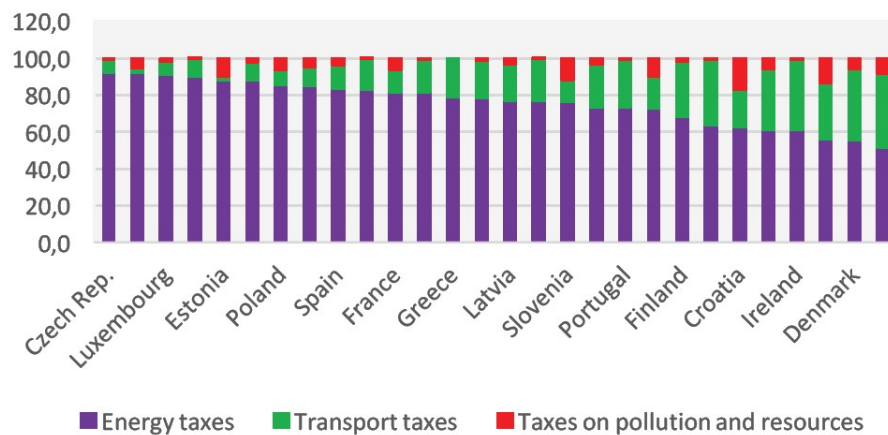
Οι δαπάνες που έχουν ως στόχο τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος, έχουν σχετικά σταθμισμένο ρόλο στον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 37% του προϋπολογισμού προορίζεται για τους φυσικούς πόρους και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η τιμή αυτή διατυπώνει το μεγαλύτερο ποσοστό μετά την αναλογία του 48% που προορίζεται για τις κοινωνικές και οικονομικές αξιώσεις. Ωστόσο, είναι σημαντικό να

αναφερθεί ότι υπάρχουν δαπάνες που προορίζονται για τη γεωργία, την αγροτική ανάπτυξη και την αλιεία εντός του μεριδίου του 37% (Martinez-Canasetal., 2013). Με άλλα λόγια, δεν θα ήταν σωστό να αναφερθεί ότι ολόκληρο το ποσό που εμφανίζεται στην ταξινόμηση του προϋπολογισμού της ΕΕ, αποτελείται από περιβαλλοντικές δαπάνες. Από το 2014, το ποσό των δαπανών που πραγματοποιήθηκαν για δραστηριότητες προστασίας του περιβάλλοντος ήταν περίπου 297,5 δισεκατομμύρια ευρώ. Το συγκεκριμένο μερίδιο του ποσοστού στο ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν 2,13%. Οι πιο σημαντικές περιβαλλοντικές δαπάνες συγκριτικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα αφορούσαν τα απόβλητα και τα λύματα, και το ποσοστό των συγκεκριμένων δαπανών ξεπέρασε το 70% της τελικής τιμής των δαπανών (Gudmanianetal., 2020).

Μετά από αυτά τα δύο στοιχεία, ο τίτλος της βιοποικιλότητας είναι το τρίτο σημαντικότερο στοιχείο περιβαλλοντικής δαπάνης με μερίδιο περίπου 10%. Οι φόροι που σχετίζονται με το περιβάλλον είναι σημαντικοί αναφορικά με τη χρηματοδότηση των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σχετίζονται με το περιβάλλον. Από το έτος 2015, εισπράχθηκαν περιβαλλοντικοί φόροι ύψους περίπου 359,3 δισεκατομμυρίων ευρώ και ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στο 6,3% των συνολικών φορολογικών εσόδων και στο 2,4% του συνολικού ΑΕΠ (Tsakni, 2016). Ενώ το σταθμισμένο ποσοστό αυτών υπάγεται στο σύνολο των φόρων ενέργειας με 76,6%, ακολουθούν οι φόροι στο τομέα των μεταφορών με 19,8% και οι φόροι σχετικά με τη ρύπανση και τους πόρους με 3,5%. Τα κράτη που εφαρμόζουν επιμελώς τους φόρους σχετικά με το περιβάλλον ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι οι βαλκανικές χώρες. Για παράδειγμα, το ποσοστό των φόρων σχετικά με το περιβάλλον επί των συνολικών φόρων κυμαίνεται στο 10,6% στη Σλοβενία, 10% στη Βουλγαρία, 10,3% στην Ελλάδα και 10,9% στην Κροατία. Παρ' όλα αυτά, τα ποσοστά που αναφέρθηκαν παραπάνω μειώνονται κατά πολύ και κυμαίνονται στο 4,8% στη Γαλλία, 5,1% στη Γερμανία, 4,7% στο Βέλγιο της Δυτικής Ευρώπης και τέλος 4,9% στο Λουξεμβούργο (Ansori & Yusuf, 2023).

Μια τέτοιου είδους διαφοροποίηση εντός των χωρών συνδέεται με τη προέλευση των περιβαλλοντικών φόρων. Η συγκεκριμένη κατάσταση μπορεί να παρουσιαστεί στην εικόνα 5. Ο αριθμός είναι σημαντικός όσον αφορά την παροχή μιας ιδέας σχετικά με τις

περιβαλλοντικές προτεραιότητες των κρατών-μελών. Με βάση την εικόνα 5, το ποσοστό των φόρων στο τομέα της ενέργειας στο σύνολο των περιβαλλοντικών φόρων, βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο στο Λουξεμβούργο, τη Τσεχία, τη Ρουμανία και τη Λιθουανία. Παρ' όλα αυτά, οι χώρες όπου το ποσοστό των φόρων στο τομέα της μεταφοράς είναι υψηλότερο είναι αντίστοιχα στην Αυστρία, στη Δανία, στη Μάλτα και την Ιρλανδία. Η Ολλανδία, η Κροατία και η Σλοβενία είναι οι χώρες που υλοποιούν τις περισσότερες πολιτικές για τους φόρους ρύπανσης και πόρων (Scruggs & Benegal, 2012).

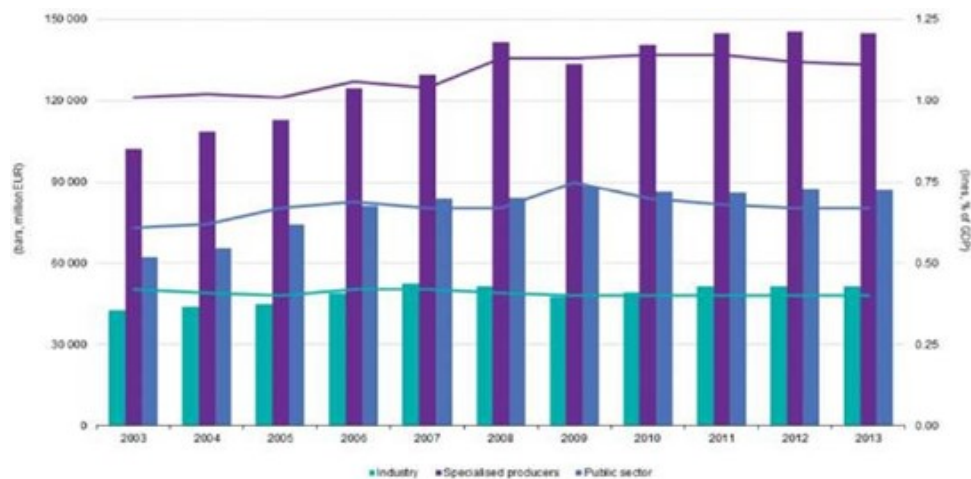


Εικόνα 5 : Οι περιβαλλοντικοί φόροι σύμφωνα με τις πηγές στα κράτη της ΕΕ (σε ποσοστό)
(Πηγή : Scruggs & Benegal, 2012)

3.3.2 Η επίδραση της παγκόσμιας κρίσης στις περιβαλλοντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Καθώς η οικονομική κρίση επεκτάθηκε παντού, οι πολιτικές λιτότητας άρχισαν να εφαρμόζονται στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι υπεύθυνοι των κυβερνήσεων στόχευσαν στις συστατικές πολιτικές αντί να διευρύνουν τα ποσοστά της κατανάλωσης των αγαθών διαμέσου της δημοσιονομικής επέκτασης εξαιτίας των μεγάλων δημόσιων χρεών και των αυξανόμενων δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Επομένως, για να περιοριστούν οι συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης, προτάθηκαν πολιτικές λιτότητας από την Τρόικα (ΔΝΤ, Ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες

και Ευρωπαϊκή Επιτροπή), συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού των περιττών δαπανών και των επιβεβλημένων μεταρρυθμίσεων (Shum, 2012). Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι κυβερνήσεις επικεντρώνονταν σε θέματα όπως οι δημοσιονομικές περικοπές, η ύφεση και η ανταγωνιστική ισχύς. Ως εκ τούτου, οι περιορισμοί που εφαρμόστηκαν στις περιβαλλοντικές πολιτικές προσέλκυαν λιγότερη προσοχή σε σύγκριση με τις οικονομικές και πολιτικές δράσεις κατά τη περίοδο της οικονομικής κρίσης. Αν και αποτελεί πρόκληση η παρουσίαση της μεταβολής που προέκυψε σχετικά με τις περιβαλλοντικές πολιτικές σε σχέση με τις συνιστώμενες πολιτικές λιτότητας, μπορεί να αναφερθεί ότι οι πολιτικές λιτότητας δεν συμβαδίζουν με τις περιβαλλοντικές πολιτικές (Obani & Gupta, 2015).



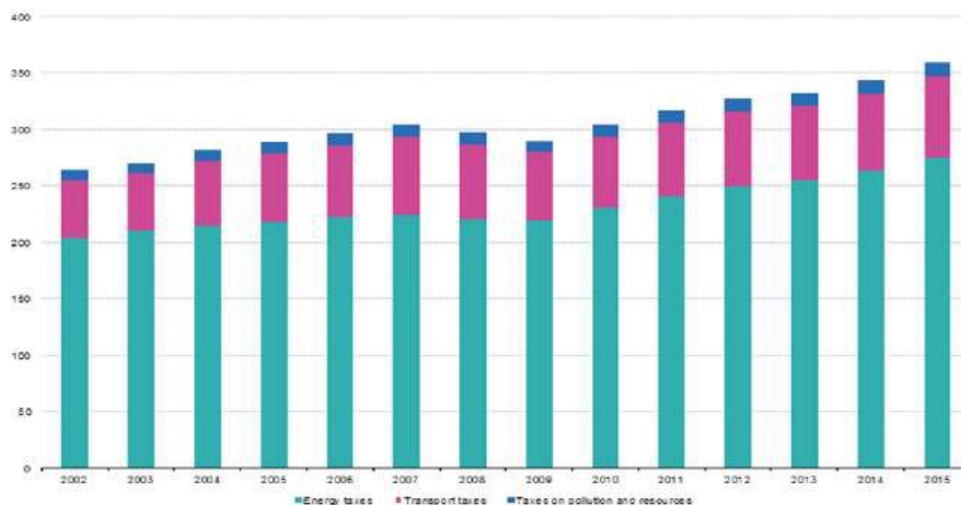
Εικόνα 6: Οι συνολικές δαπάνες για την προστασία του περιβάλλοντος της ΕΕ-28 (σε εκατομμύρια ευρώ)

(Πηγή : Obani & Gupta, 2015)

Πρωτίστως, η περικοπή των δημοσίων δαπανών προτάθηκε μέσω των πολιτικών λιτότητας. Σύμφωνα με αυτό, οι περιβαλλοντικές δαπάνες συγκαταλέγονται αναμφίβολα μεταξύ των μειωμένων δημόσιων δαπανών. Οι συνολικές περιβαλλοντικές δαπάνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφορούσαν όχι μόνο τις δαπάνες του δημόσιου τομέα αλλά και τις πρωτοβουλίες του δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, όπου αφορούσαν τις περιβαλλοντικές υπηρεσίες και τις δαπάνες μόνο του ιδιωτικού τομέα. Το μεγαλύτερο μερίδιο μεταξύ των τριών κατηγοριών δαπανών ανήκει στις πρωτοβουλίες του

δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, ενώ ο δημόσιος τομέας κατατάσσεται στη δεύτερη και ο ιδιωτικός τομέας κατατάσσεται στην τρίτη θέση (Stheletal., 2013).

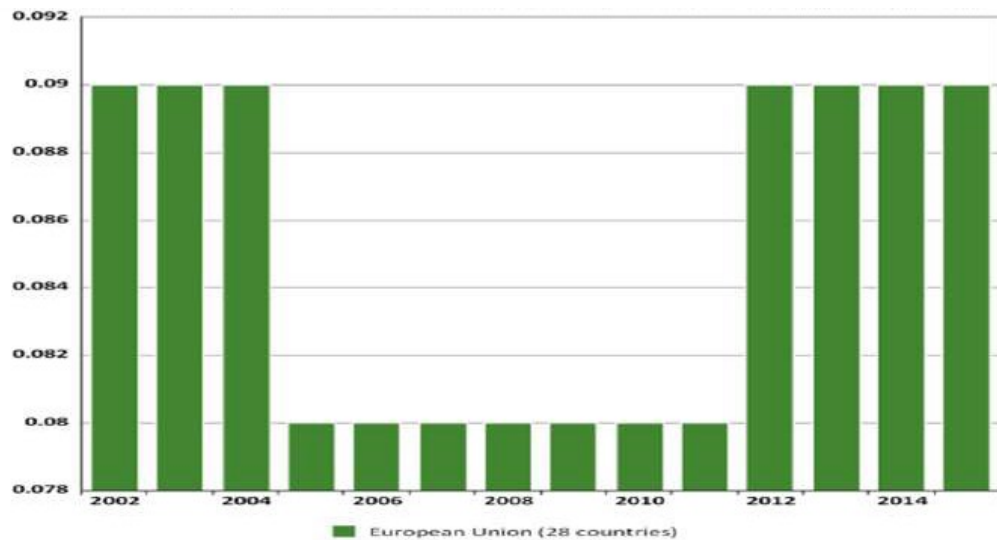
Το ποσοστό των δαπανών για τη περιβαλλοντική προστασία της ΕΕ-28 στο πλαίσιο του ΑΕΠ σκιαγραφείται στην εικόνα 7. Το μερίδιο των κυβερνητικών δαπανών για τη προστασία του περιβάλλοντος στο ΑΕΠ ήταν 0,62% το 2004, το υψηλότερο ποσοστό ήταν 0,75% το 2009, 0,7% το 2010 και 0,67% το 2013. Η απόλυτη αξία των δαπανών για τη προστασία του περιβάλλοντος που πραγματοποιήθηκε από τον δημόσιο τομέα ήταν 65 δισεκατομμύρια ευρώ το 2004, 88 δισεκατομμύρια ευρώ το 2009, 86 δισεκατομμύρια ευρώ το 2010 και 87 δισεκατομμύρια ευρώ το 2013. Ενώ οι δαπάνες για την προστασία του περιβάλλοντος που πραγματοποιήθηκαν από τη σύμπραξη δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, οι οποίες είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο στις δαπάνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την προστασία του περιβάλλοντος, ήταν 108 εκατομμύρια ευρώ το 2004 και 141 εκατομμύρια ευρώ το 2008, αμέσως μετά την κρίση το ποσό μειώθηκε στα 133 εκατομμύρια ευρώ το 2009 και στη συνέχεια έφτασε τα 144 εκατομμύρια ευρώ το 2013 (Jalles, 2023).



Εικόνα 7 : Το μερίδιο των περιβαλλοντικών φόρων της ΕΕ-28 με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)

(Πηγή : Jalles, 2023)

Μια ακόμη πολιτική λιτότητας που υλοποιήθηκε ήταν η αύξηση των φορολογικών εσόδων. Οι περιβαλλοντικοί φόροι αυξήθηκαν σε επίπεδο ΕΕ-28. Ωστόσο, η προαναφερθείσα αύξηση μπορεί να προκληθεί από την αύξηση των αποδόσεων των περιβαλλοντικών φόρων καθώς και από την αύξηση των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών που έπρεπε να εισαχθούν κατά τη διάρκεια της περιόδου της οικονομικής κρίσης. Το μερίδιο των περιβαλλοντικών φόρων στο ΑΕΠ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ακολούθησε ανοδική πορεία κατά την περίοδο 2002-2015 και το προαναφερθέν ποσοστό ήταν στο επίπεδο του 2,56% το 2003 και μειώθηκε στο 2,36% το 2009, ωστόσο, αυξήθηκε εκ νέου από το 2013 και έφτασε στο 2,46% το 2015 (Jalles, 2020). Παρατηρήθηκε αύξηση κατά τη διάρκεια της φορολόγησης της ρύπανσης, ιδίως κατά την περίοδο στην οποία η παγκόσμια κρίση ξέσπασε στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην εικόνα 5 παρουσιάζεται το μερίδιο της φορολογίας της ρύπανσης εντός της ΕΕ-28 στο πλαίσιο του ΑΕΠ. Ο συγκεκριμένος δείκτης που ήταν 9% το 2009, ακολούθησε στατική πορεία ξεκινώντας από το 8% το 2006. Ωστόσο, ο δείκτης κορυφώθηκε στο 9%. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η αύξηση της φορολογίας της ρύπανσης μπορεί να προκύψει από την αύξηση των τιμών ρύπανσης και μετασχηματισμού (Jalles, 2021).



Εικόνα 8 : Το μερίδιο φορολόγησης της ρύπανσης της ΕΕ-28 με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)

(Πηγή : Jalles, 2021)

Το μερίδιο των περιβαλλοντικών φόρων στο ΑΕΠ, το οποίο θεωρείται αποτελεσματικό μέσο για την προστασία του περιβάλλοντος, διαφέρει από χώρα σε χώρα. Οι αιτίες της συγκεκριμένης απόκλισης μπορούν να περιγραφούν ως οι διαφορές που υπάρχουν στη περιβαλλοντική αντίληψη, η φορολόγηση ενός μεγάλου εύρους προϊόντων και υπηρεσιών, η διαφοροποίηση της επιβολής των φόρων σχετικά με το περιβάλλον από κράτος σε κράτος και οι διαφορετικοί φορολογικοί δείκτες που σχετίζονται με το περιβάλλον. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η Ελλάδα και η Ιταλία διαθέτουν υψηλά ποσοστά περιβαλλοντικών φόρων στο ΑΕΠ. Στις προαναφερθείσες χώρες, σημειώθηκε μεγάλη αύξηση περιβαλλοντικών φόρων, ιδίως από το έτος του 2009 (Gudmanianetal., 2020).

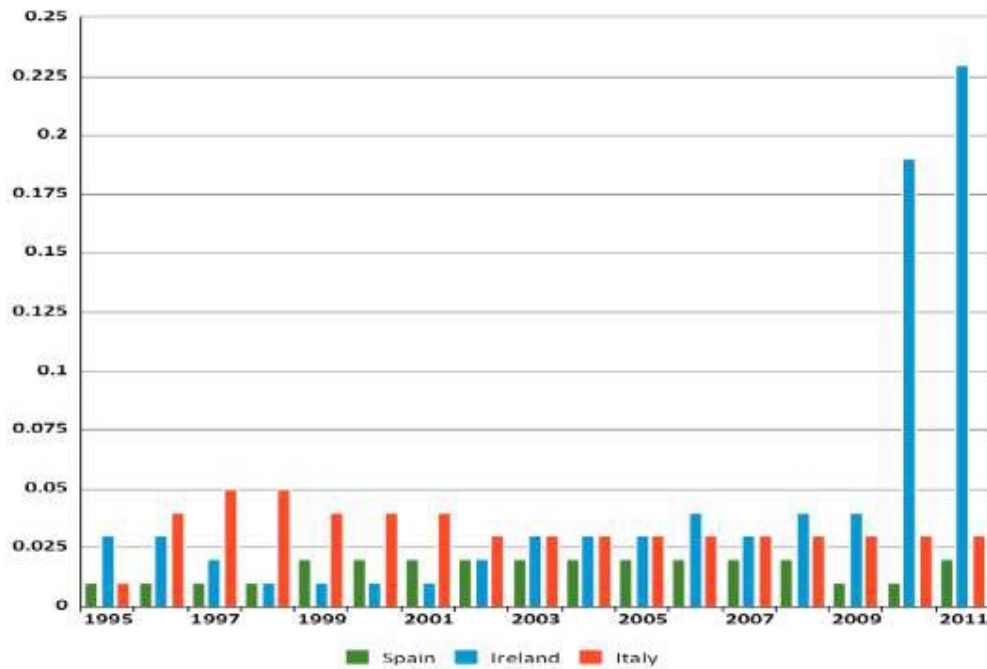


Εικόνα 9 : Το μερίδιο των συνολικών περιβαλλοντικών φόρων στις χώρες PIGS με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)

(Πηγή : Gudmanianetal., 2020)

Μία από τις σημαντικότερες αλλαγές όσον αφορά το μερίδιο του φόρου ρύπανσης στο ΑΕΠ τα τελευταία χρόνια σημειώθηκε στην Ιρλανδία. Ο συγκεκριμένος δείκτης, όπου βρίσκονταν περίπου στο 1% το 2000, αυξήθηκε σε 4% το 2009 και έπειτα μειώθηκε για

ακόμη μια φορά το 2011 και έφτασε στο 2,3%. Στην ιταλικό κράτος, το ποσοστό της φορολογίας της ρύπανσης στο ΑΕΠ κατέγραψε σταθερή τάση και κυμάνθηκε περίπου στο 3% το 2002. Στην ισπανικό κράτος αντίστοιχα, το ποσοστό των συγκεκριμένων φόρων κυμαίνονταν στο 1-2% κατά τη χρονική περίοδο 2000-2011. Από την άλλη, δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι οι δείκτες εισπραξής φόρων και οι δείκτες του ΑΕΠ των κρατών αυτών, μεταβλήθηκαν λόγω της παγκόσμιας κρίσης και, ως εκ τούτου, το μερίδιο των φόρων στο ΑΕΠ διέφερε σε μεγάλο βαθμό (Hajdari&Hadzimustafa, 2023).



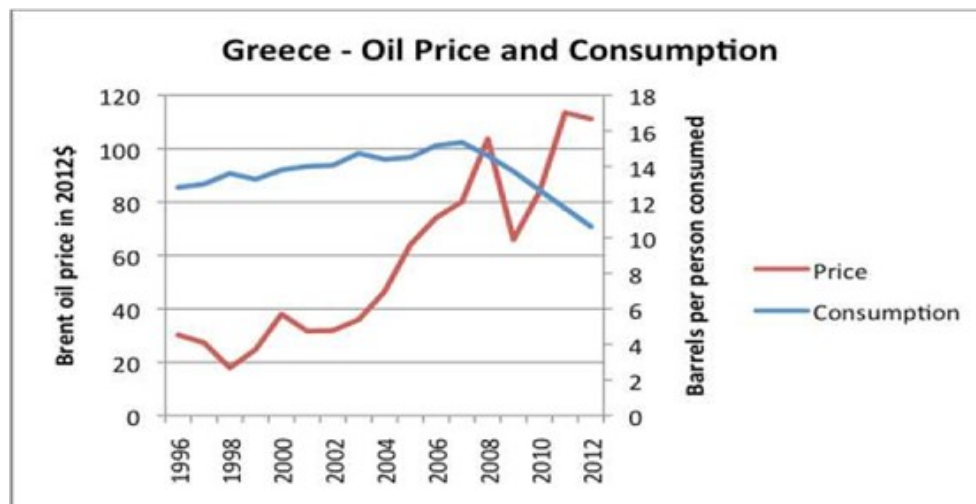
Εικόνα 10 : Το μερίδιο της φορολογίας της ρύπανσης με βάση το ΑΕΠ στην Ισπανία, την Ιρλανδία και την Ιταλία (σε ποσοστό)

(Πηγή : Hajdari&Hadzimustafa, 2023)

Η αιτία όπου η διεθνής οικονομική κρίση μετατράπηκε σε κρίση χρέους στην Ευρώπη, έγινε αισθητή σε μεγάλο βαθμό στο ελληνικό κράτος, όπου κατέγραψε το υψηλότερο ποσοστό δημόσιου χρέους. Ως συνέπεια των μέτρων λιτότητας που εφαρμόστηκαν, οι περιβαλλοντικές πολιτικές της Ελλάδας υπέστησαν σημαντικούς μετασχηματισμούς. Αντίστοιχα, εφαρμόστηκαν σοβαρές περικοπές στη χρηματοδότηση των περιβαλλοντικών πολιτικών. Από την άλλη, οι δαπάνες για τη προστασία του

περιβάλλοντος που αφορούσαν την Ελλάδα και η αδυναμία επίτευξης των περιβαλλοντικών φόρων μέχρι και σήμερα, καθιστά δύσκολη μια υγιή ανάλυση (Ansori&Yusuf, 2023). Ωστόσο, μπορεί να αναφερθεί ότι οι πολιτικές λιτότητας υπονόμεισαν την πρόοδο που έκανε η Ελλάδα στις περιβαλλοντικές πολιτικές από τη μία πλευρά, και όπου ήρθαν σε αντίθεση με τις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με το θέμα του περιβάλλοντος από την άλλη. Ένα παράδειγμα που μπορεί να αναφερθεί είναι η χρήση προϊόντων που εξαπλώνουν τη ρύπανση ως υποκατάστατο του πετρελαίου με βάση την αύξηση των τιμών του πετρελαίου (Sahin&Yilmaz, 2017).

Λαμβάνοντας υπόψη την εικόνα 11, μπορεί να παρατηρηθεί ότι η κατανάλωση πετρελαίου μειώνεται στην Ελλάδα, σύμφωνα με την αύξηση των τιμών του πετρελαίου. Αν και μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτή η πρόοδος έχει θετική επίδραση στο περιβάλλον, αυτό που συμβαίνει στην πραγματική ζωή είναι το γεγονός ότι τα άτομα στρέφονται προς τις πηγές που βλάπτουν το περιβάλλον λόγω της αύξησης των τιμών του πετρελαίου. Η τριπλάσια τιμή του πετρελαίου εξαιτίας των υψηλών φόρων κατά τη περίοδο της διεθνούς οικονομικής κρίσης, έκανε τους πολίτες της χώρας μας να στραφούν στη χρήση άλλου είδους πόρων θέρμανσης κατά τους χειμερινούς μήνες. Ως συνέπεια της υψηλής τιμής του πετρελαίου, τα ποσοστά της απαγορευμένης υλοτομίας αυξήθηκαν είτε σε γεωργικές είτε σε φυσικές προστατευόμενες εκτάσεις όπως για παράδειγμα στα εθνικά πάρκα (Antoniades&Antonarakis, 2022).

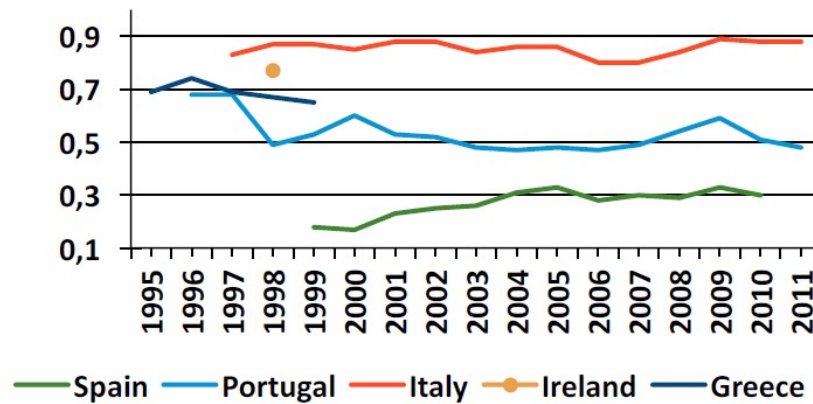


Εικόνα 11 : Οι τιμές του πετρελαίου (σε δολάρια) και η ανά άτομο κατανάλωση πετρελαίου στην Ελλάδα

(Πηγή : Antoniadese&Antonarakis, 2022)

Η παγκόσμια οικονομική κρίση αντανακλάται στην Ευρωπαϊκή Ένωση γενικά από τον Μάιο του 2010, όταν εγκρίθηκε το πρώτο πακέτο διάσωσης για την Ελλάδα. Αν και οι λόγοι και οι συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης ποικίλουν από κράτος σε κράτος, οι πολιτικές που παρουσιάστηκαν ως πλάνο για την ανάκαμψη της οικονομίας εμπεριείχαν μεθόδους όπως άρση περιβαλλοντικών νομοθεσιών, περικοπές του προϋπολογισμού και μείωση της δημόσιας διαχείρισης σχετικά με το περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι εφικτό να κατηγοριοποιηθούν οι αρνητικές συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης σχετικά με τις περιβαλλοντικές πολιτικές, ως εξής (Gudmanianetal., 2020) :

- Πρώτον, περικόπηκαν οι περιβαλλοντικές δαπάνες και εγκρίθηκαν λιγότερα κονδύλια για το περιβάλλον από τον δημόσιο τομέα.
- Δεύτερον, κατά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, εξαιτίας των αυξανόμενων δαπανών, οι περιβαλλοντικές πολιτικές που αποτελούσαν μέρος των ημερήσιων διατάξεων ή είχαν λάβει ήδη έγκριση, δεν ήταν εφικτό να υλοποιηθούν.
- Τέλος, δόθηκαν κίνητρα για τη βαριά βιομηχανία έτσι ώστε να υπάρξει ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη.



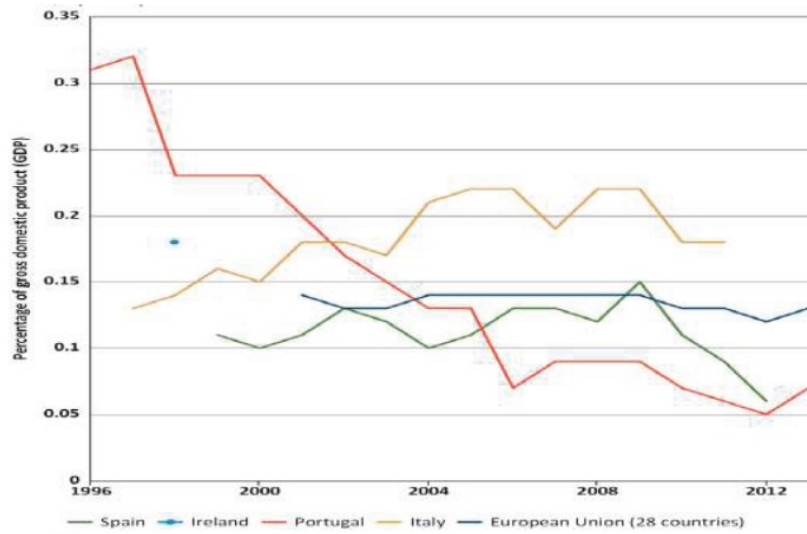
Εικόνα 12 : Το μερίδιο των περιβαλλοντικών δαπανών στις χώρες PIGS με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)

(Πηγή : Gudmanianetal., 2020)

Το μερίδιο των περιβαλλοντικών δαπανών με βάση το ΑΕΠ στις χώρες PIGS, όπου τα προγράμματα λιτότητας εφαρμόστηκαν σε μεγάλο βαθμό, φαίνεται στην εικόνα 9. Οι πληροφορίες αναφορικά με το ελληνικό και το ιρλανδικό κράτος ήταν μη ικανοποιητικές για την υπό εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Το μερίδιο των περιβαλλοντικών δαπανών με βάση το ΑΕΠ στην Ισπανία έφτασε το επίπεδο του 0,17% το 2000, 0,3%, το οποίο ήταν το υψηλότερο ποσοστό για το 2009, 0,25% το 2010 και 0,22% το 2012. Στην Ιταλία, ο δείκτης αυτός ήταν 0,89% το 2009, ενώ κυμάνθηκε στο επίπεδο του 0,88% τα έτη 2010 και 2011. Στην Πορτογαλία, το μερίδιο των περιβαλλοντικών δαπανών με βάση το ΑΕΠ ακολούθησε πτωτική πορεία από έτος σε έτος, όπου έφτασε έως το 0,68%, που ήταν το υψηλότερο ποσοστό, το 1996, και τα ποσοστά μειώθηκαν σε 0,6% το 2000, σε 0,59% το 2009 και σε 0,44% το 2013 (Tsakni, 2016).

Μια ακόμη σημαντική συνέπεια της διεθνούς οικονομικής κρίσης στις περιβαλλοντικές πολιτικές, αποτέλεσε η μείωση των επενδυτικών δραστηριοτήτων σχετικά με το περιβάλλον. Όπως φαίνεται στην εικόνα 13, οι συνολικές περιβαλλοντικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν από τον δημόσιο τομέα άρχισαν να μειώνονται σε μεγάλο βαθμό από το 2009. Επιπροσθέτως, πρέπει να αναφερθεί ότι το υψηλότερο ποσοστό

μείωσης καταγράφηκε στο πορτογαλικό κράτος. Κατά παρόμοιο τρόπο, παρατηρήθηκε μείωση των περιβαλλοντικών επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν από τον δημόσιο τομέα από το 2008 και μετά, στην Ισπανία(Shum, 2012).



Εικόνα 13 : Το μερίδιο των συνολικών περιβαλλοντικών επενδύσεων του δημόσιου τομέα με βάση το ΑΕΠ (σε ποσοστό)

(Πηγή : Shum, 2012)

Κεφάλαιο 4^ο : Συμπεράσματα

Το κλειδί για την τύχη του περιβάλλοντος στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης έγκειται στο είδος των διαρθρωτικών αλλαγών που προέκυψαν στην οικονομία. Η εμπειρία διάφορων κρατών δείχνει ότι οι αλλαγές αυτές έχουν οδηγήσει σε διάχυτες περιβαλλοντικές επιπτώσεις, ιδίως όσον αφορά την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των δασικών και ορυκτών πόρων. Η Ελλάδα υπέστη σε έναν βαθμό τέτοιου είδους επιπτώσεις, όπου η πορεία της κυβερνητικής δράσης, τα μνημόνια και οι ανταποκρίσεις των μη κυβερνητικών οργανισμών έδειξαν ότι η χώρα κινήθηκε προς αυτή την κατεύθυνση, υπαναχωρώντας από την πρόοδο που σημειώθηκε πριν από την κρίση στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συνεχής παραγωγή νέας φιλοαναπτυξιακής νομοθεσίας μπορεί να διευκολύνει και να επιταχύνει την επενδυτική δραστηριότητα προς όφελος της προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ ταυτόχρονα «χαλαρώνει» τους περιβαλλοντικούς ελέγχους, κάτι που παρατηρείται ακόμη και στις βασικές ανεπτυγμένες χώρες.

Όπως και σε άλλες χώρες που επλήγησαν από την κρίση, έτσι και στην Ελλάδα κινδύνευσε η εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής, καθώς, δεδομένων των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο των μνημονίων, η χρηματοδότηση των αρμόδιων φορέων ήταν σπανιότερη, ενώ η αναγκαστική απομάκρυνση δημοσίων υπαλλήλων, με στόχο τη μείωση των κρατικών δαπανών, αποδυνάμωσε τους μηχανισμούς περιβαλλοντικής διαχείρισης και εποπτείας.

Για να βγει από την κρίση, η Ελλάδα ακολούθησε αναπόφευκτα το αναπτυξιακό μοντέλο της ΕΕ, μια στρατηγική περιβαλλοντικής διαχείρισης προσανατολισμένη στην πράσινη ανάπτυξη, αν και αποτέλεσε εισαγωγέας περιβαλλοντικών τεχνολογιών. Σε έναν παγκοσμιοποιημένο ανταγωνιστικό κόσμο, οι χώρες που πρωτοστάτησαν στην παραγωγή και εξαγωγή τέτοιων τεχνολογιών ωφελήθηκαν, αλλά η Ελλάδα δεν άνηκε σε αυτή την ομάδα χωρών. Οι πολιτικές που αποσκοπούσαν στον τομέα της ενέργειας διαμέσου των κυβερνητικών επενδύσεων, οδήγησαν σε καταστάσεις με χαμηλό περιβαλλοντικό προγραμματισμό, και η χώρα μας ήταν μια από αυτές που εφάρμοσε τέτοιου είδους πολιτικές πριν από τη περίοδο της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Το

ελληνικό κράτος δεν θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί την περίοδο της οικονομικής κρίσης με σκοπό να αυξήσει τις δημόσιες δαπάνες για πράσινες επενδυτικές δραστηριότητες και παράλληλα να μεγιστοποιήσει το φυσικό κεφάλαιο, όπως συνέστησαν μερικοί μελετητές. Θα έπρεπε, ωστόσο, να σκιαγραφήσει προσεκτικά τους συμβιβασμούς που ήταν εγγενείς στο νέο μοντέλο ανάπτυξης της χώρας.

Αντιθέτως, στον επιχειρησιακό τομέα, ο συσχετισμός ανάμεσα στις περιβαλλοντικές πολιτικές, πρακτικές και στους οργανισμούς σε περιόδους οικονομικής κρίσης μπορεί να προσδιοριστεί από τα στοιχεία των περιβαλλοντικών πρακτικών που υλοποιούν οι οργανισμοί. Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης έκανε λιγότερο αποτελεσματική τη σύνδεση ανάμεσα στις περιβαλλοντικές πρακτικές και στους οργανισμούς στην χώρα μας. Παρ' όλα αυτά, οι περιβαλλοντικές πρακτικές που σχετίζονται με καθορισμένες στρατηγικές, όπως οι καινοτόμες πρακτικές που αφορούν περιβαλλοντικά θέματα και η λήψη περιβαλλοντικών τεχνολογιών, μπορούν να συνεχίσουν να παρέχουν υψηλού επιπέδου αποδόσεις στους οργανισμούς ακόμη και υπό οικονομικά ασταθής συνθήκες. Τα αμοιβαία ωφέλιμα στοιχεία των συγκεκριμένων πρακτικών συνεχίζουν να υπάρχουν, ακόμη και σε χρονικές περιόδους όπως μια οικονομική κρίση. Αντιθέτως, άλλου είδους περιβαλλοντικές πρακτικές μπορούν να περιοριστούν ή να σταματήσουν να εφαρμόζονται υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, γεγονός που θα επιφέρει μείωση της περιβαλλοντικής απόδοσης.

Οι κυβερνήσεις και οι επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν οικονομικές απρόβλεπτες καταστάσεις, όπως αυτές που βιώθηκαν στην Ελλάδα, μπορούν να επωφεληθούν από τις περιβαλλοντικές πρακτικές. Είναι πλέον αποδεκτό ότι, ακόμη και σε χρονικές περιόδους όπως μια οικονομική κρίση, οι περιβαλλοντικές πρακτικές μπορούν να συνεχίσουν να εφαρμόζονται από τους οργανισμούς. Εντούτοις, αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί αποκλειστικά όταν οι συγκεκριμένες πρακτικές συνδέονται με τη κύρια στρατηγική του οργανισμού και υλοποιούνται σε μακροπρόθεσμη βάση. Η εξέλιξη προς την περιβαλλοντική βιωσιμότητα αποτελεί ένα εγχείρημα που χρειάζεται μακροπρόθεσμο πλάνο. Ένα βραχυπρόθεσμο πλάνο δεν θα επιφέρει στους οργανισμούς τη δημιουργία ξεχωριστών ικανοτήτων με στόχο το συντονισμό των ενεργειών και των οργανωσιακών δραστηριοτήτων τους, έτσι ώστε να αυξηθεί το κλίμα ανταγωνισμού

και, επομένως, να επιτευχθούν βιώσιμα αμοιβαία οφέλη. Παρ' όλα αυτά, οι οργανισμοί πρέπει να γνωρίζουν τα στοιχεία αυτής της εξέλιξης, έτσι ώστε να επωφεληθούν από αυτήν τη στάση, ακόμη και υπό οικονομικά απρόσμενες καταστάσεις (π.χ. περίοδος οικονομικής κρίσης).

Κεφάλαιο 5^ο : Βιβλιογραφία

Adamopoulos, I. P., Syrou, N., & Adamopoulou, J. (2023). European Union Commission's proposal on environmental hygiene and public health risks with existing legislation on wastewater and water reuse in Greece. *SSRN Electronic Journal*.

Agnello, L., & Sousa, R. M. (2011). Can fiscal policy stimulus boost economic recovery? *SSRN Electronic Journal*.

Aizenman, J., & Pasricha, G. K. (2013). Net Fiscal Stimulus during the Great Recession. *Review of Development Economics*, 17(3), 397–413.

Ansori, S., & Yusuf, R. (2023). Addressing the global environmental Crisis: Strategies for Sustainable development. *West Science Social and Humanities Studies*, 1(02), 63–75.

Antoniades, A., & Antonarakis, A. S. (2022). Financial crises, environment and transition. *Sustainable development goals series*, 25–43.

Asimakopoulou, E. (2023). E. Greece. *Yearbook of International Environmental Law*.

Belke, A. (2009). Fiscal stimulus packages and Uncertainty in Times of crisis: Economic Policy for Open Economies. *Economic Analysis and Policy*, 39(1), 25–46.

Bhattacharya, A., Good, V., & Sardashti, H. (2020). Doing good when times are bad: the impact of CSR on brands during recessions. *European Journal of Marketing*, 54(9), 2049–2077.

Chymis, A., Skoloudis, A. & Evangelinos, K. (2011). Corporate Social Responsibility in Greece: a crisis' victim or a potential solution?. *Greek Economic Outlook*, 11(15), 1–84.

Crifo, P. (2014). The economics of corporate environmental responsibility. *International Review of Environmental and Resource Economics*, 7(3–4), 279–297.

Coenen, G., Straub, R., & Trabandt, M. (2012). Gauging the effects of fiscal stimulus packages in the euro area. *SSRN Electronic Journal*.

Correa-Caro, C., Medina, L., Poplawski-Ribeiro, M., & Sutton, B. (2018). Fiscal stimulus impact on firms' profitability during the global financial crisis. *IMF Working Paper*, 18(251), 1-19.

Correa-Caro, C., Medina, L., Poplawski-Ribeiro, M., & Sutton, B. (2021). Fiscal stimulus and firms' sales and capital expenditure during the global financial crisis. *Comparative Economic Studies*, 63(3), 489–535.

Drosos, D., Kennet, M. & Tsotsolas, N. (2013). Special Issue on the Crisis in Greece: Some Environmental and Economic Initiatives and the First Steps Towards Implementing Green Economics. *International Journal of Green Economics*, 7(4), 1-5.

Freedman, C., Kumhof, M., Laxton, D., Muir, D., & Mursula, S. (2010). Global effects of fiscal stimulus during the crisis. *Journal of Monetary Economics*, 57(5), 506–526.

Flouros, F. (2023). Crises in Greece and sustainable development. *Highlights of Sustainability*, 2(2), 62–74.

García-Benau, M. A., Sierra-Garcia, L., & Zorio, A. (2013). Financial crisis impact on sustainability reporting. *Management Decision*, 51(7), 1528–1542.

Giannarakis, G., & Theotokas, I. (2011). The effect of financial crisis in corporate social responsibility performance. *International Journal of Marketing Studies*, 3(1).

Gudmanian, A., Yahodzinskyi, S., Koshetar, U., & Orochovska, L. (2020). Social and economic aspects of environmental problems in the globalized world. *E3S Web of Conferences*, 164, 11019.

Hamsal, M. & Ichsan, M. (2020). Business Sustainability in the Times of Crisis: Propositions and Framework. *ICOBAR 2020*.

Hajdari, A., & Hadzimustafa, S. (2023). Environmental Issues and Financial Crises Dismiss Laissez-Faire Capitalism. *Journal of Liberty and International Affairs Institute for Research and European Studies - Bitola*, 9(2), 725–748.

Jacob, C. K. (2012). The impact of financial crisis on corporate social responsibility and its implications for reputation risk management. *Journal of Management and Sustainability*, 2(2).

Jalles, J. T. (2020). The impact of financial crises on the environment in developing countries. *Annals of Finance*, 16(2), 281–306.

Jalles, J. (2021). Financial crises and climate change. *Research Square (Research Square)*.

Jalles, J. T. (2023). Financial crises and climate change. *Comparative Economic Studies*, 66(1), 166–190.

Jotwani, D., Singh, S. & Kshamanidhi, A. (2012). Fiscal Stimulus Packages: Recovery from the Global Crisis.

Kaika, D. & Zervas, E. (2010). Economic crisis and environment (in Greek). *11th International Conference of the Association of Economists of Thessaloniki*.

Kalyugina, S., Snegireva, N., Shalashaa, Z., & Shmygaleva, P. (2021). Sustainability of economic systems and business enterprises. *E3S Web of Conferences*, 250, 04001.

Kousis, M. (2019). Environment and the state in the EU periphery: the case of Greece. *Routledge eBooks*, 118–135.

Koutalakis, C. (2011). Chapter 9 Environmental policy in Greece reloaded: Plurality, participation and the Sirens of neo-centralism. *Advances in ecopolitics*, 181–200.

Lekakis, J. N., & Kousis, M. (2013). Economic crisis, Troika and the environment in Greece. *South European Society & Politics*, 18(3), 305–331.

Leon, R. (2017). Managerial Strategies for business Sustainability during Turbulent times. (2018). *Advances in business strategy and competitive advantage book series*.

Lin, C. Y., Edvinsson, L., Chen, J., & Beding, T. (2014). Types of stimulus packages and consolidation. *Springer eBooks*, 67–79.

Martinez-Canas, R., Ruiz-Palomino, P. & Rubio, R. (2013). Environmental Management Systems, Financial Crisis and Competitive Advantage. *Methods and Analysis on Tourism and Environment*, 187-198.

Miras, M., Escobar, B. & Carrasco, A. (2018). The impact of the economic crisis on the environmental responsibility of the companies. *Proceedings of the 2013 International Conference on Environment, Energy, Ecosystems and Development*.

Mollick, A. V., & Vianna, A. C. (2023). Economic growth before and after the fiscal stimulus of 2008–2009: the role of institutional quality and government size. *Public Choice*, 198(1–2), 189–207.

Mpoutakidis, D., & Soutsas, K. (2014). An interactive application for Greek and European legal framework on environmental and ecological laws. *International Journal of Agricultural Resources Governance and Ecology*, 10(2), 164.

Obani, P. C., & Gupta, J. (2015). The impact of economic recession on climate change: eight trends. *Climate and Development*, 8(3), 211–223.

Oh, H., & Reis, R. (2012). Targeted transfers and the fiscal response to the great recession. *Journal of Monetary Economics*, 59, 50–64.

Paleari, S. (2022). The impact of the European Green Deal on EU environmental policy. *The Journal of Environment & Development*, 31(2), 196–220.

Paliogiannis, C., Cliquet, A., & Koedam, N. (2019). The impact of the economic crisis on the implementation of the EU Nature Directives in Greece: An expert-based view. *Journal for Nature Conservation*, 48, 36–46.

Placier, K. (2011). The Impact of Recession on the Implementation of Corporate Social Responsibility in Companies. *Journal of Competitiveness*, 1(2), 83-98.

Plimakis, S., Papadakis, N. & Manolis, I. (2018). Why Greece Does (Not) Comply with EU Environmental Acquis: The Case of Renewable Energy Sources Policy Deployment in Euboea. *International Journal of Business and Social Science*, 9(3), 81-87.

Pouikli, K., Tsoukala, A., & Tsakalogianni, I. (2023). Mapping the (in)Effective Enforcement of EU Environmental Law in Greece: Lessons from the EU and Domestic Courts. *Deleted Journal*, 1(1), 10005.

Sahin, M. & Yilmaz, C. (2017). Financial Crises, Public Restriction and Environmental Issues. *The Political Economy of Public Finance*, 43-68.

Scruggs, L., & Benegal, S. (2012). Declining public concern about climate change: Can we blame the great recession? *Global Environmental Change*, 22(2), 505–515.

Seles, B. M. R. P., De Sousa Jabbour, A. B. L., Jabbour, C. J. C., Latan, H., & Roubaud, D. (2019). Do environmental practices improve business performance even in an economic crisis? Extending the Win-Win perspective. *Ecological Economics*, 16(3), 189–204.

Shum, R. Y. (2012). Effects of economic recession and local weather on climate change attitudes. *Climate Policy*, 12(1), 38–49.

Siallagan, W. A. (2021). The Role Of Fiscal Policy In The Crisis: A Literature Review. *CosmoGov*, 6(2), 186.

Sthel, M. S., Tostes, J. G. R., & Tavares, J. R. (2013). Current energy crisis and its economic and environmental consequences: Intense human cooperation. *Natural Science*, 05(02), 244–252.

Székely, I. P., Roeger, W., & Veld, J. I. (2011). Fiscal Policy in the EU in the Crisis: A Model-Based approach. *SSRN Electronic Journal*.

Tienhaara, K. (2010). A tale of two crises: what the global financial crisis means for the global environmental crisis. *Environmental Policy and Governance*, 20(3), 197–208.

Tsakni, G. (2016). The environmental impact of economic crisis. *Epitheorese Klinikes Farmakologias kai Farmakokinetikes*, 34(3), 113-122.

Tsaltas, T., & Rodotheatos, R. (2011). Chapter 7 Greece and the EU: Promoting the idea of sustainable development. Easy to plan, hard to achieve. *Advances in ecopolitics*, 141–159.

Tzatzaki, V. (2020). Recent developments in environmental law in Greece: a commentary. *International Journal of Environmental Protection and Policy*, 8(3), 66.

Valavanidis A. & Vlachogianni T. (2012). Environmental crisis in Greece. The consequences of modernity and economic growth without sustainability goals. *A review of the main problems related to pollution, environmental protection and management of natural resources in Greece*. Department of Chemistry, Faculty of Natural Sciences, University of Athens, Athens.

Watt, A., & Nikolova, M. (2009). A quantum of solace? An assessment of fiscal stimulus packages by EU member states in response to the economic crisis. *SSRN Electronic Journal*.

Wolniak, R., Gajdzik, B., & Grebski, W. (2023). Environmental sustainability in business. *Scientific Papers of Silesian University of Technology Organization and Management Series*, 1(7).

Yazgan, N. (2023). Crisis and reform in Greece: a theoretical discussion on the domestic policy environment. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 1–24.

Zervas, E., Vatikiotis, L., Gareiou, Z., Manika, S., & Herrero-Martin, R. (2021). Assessment of the Greek National Plan of Energy and Climate Change- Critical Remarks. *Sustainability*, 13(23), 13143.

Zevgolis, Y., Oikonomou, V., Troumbis, A. (2015). Tendencies towards environmental criminality during the recession in Greece. *18th International Symposium on Environmental Pollution and its Impact on Life in the Mediterranean Region*.

Zhang, Y., Thelen, N., & Rao, A. (2012). Social protection in fiscal stimulus packages. *Palgrave Macmillan UK eBooks*, 226–246.

Κεφάλαιο 6^ο : Abstract

Economic conditions are widely considered to have a significant influence on environmental policy making. In particular, economic recession is widely seen as undermining environmental policy, in the sense that it makes it more difficult for policymakers to raise the level of ambition of existing policies or to implement new or existing environmental policies. An economic recession results in high unemployment rates and in addition intense economic uncertainty (difficult conditions in the labor market) among the citizens of a state. Under the given circumstances, a larger proportion of people may prefer economic recovery (through economic growth) as well as social welfare spending on people in the lower economic classes (to limit labor market risks) over with a costly environmental policy. Therefore, government officials are under considerable pressure from citizens to bypass the opportunity costs of environmental policies and instead implement new policies that strengthen national economies and create new jobs, as well as provide improved core on social security. On the other hand, since the financial crisis broke out, a company's priorities have changed and are aimed more at liquidity management than at environmental issues. In addition, all actions are implemented according to the financial difficulties of each business. Given the volatile business environment, organizations were forced to delimit their activities from the start and implement austerity programs with the aim of survival. In particular, they reduced the costs that could be involved in withdrawing their social and environmental responsibilities, due to high costs or the delay or cancellation of many corporate social responsibility initiatives. Finally, the topic of this specific paper concerns the effect of the economic crisis and the political positioning of citizens and businesses on their views on environmental issues.

Key words: Economy, environment, crisis, liquidity, politics.